

Kunnskap, identitet, verdiskaping

Forslag til kulturminneplan

Forsand kommune
2019

Kulturminneplan

Forsand

2018

Kunnskap – Identitet – Verdiskaping

Kulturminneplan Forsand

Forsand kommune 2019

Prosjektleder: Kulturleder Eva Landre Meling

Arbeidsgruppe: Steinar Håland, Rune Idsøe, Årstein Løland og Eva Landre Meling, Tora-Liv Thorsen (Forsand sogelag) og Åshild Hus (Lysefjorden utvikling)

Prosjektmedarbeider: Roy Høibo

Fotograf (når ikke annet er nevnt): Lise Bjelland

Ryfylkemuseet har stilt kontor, bil og utstyr til rådvelde for arbeidet.

Foto på framsida frå Flørli. Flørli overgår det meste som historieforteljande og verdiskapande kulturminne. Men her er og store utfordringar.

Innhold

DEL I - KUNNSKAPSGRUNNLAGET	11
Ei menneskeskapt historie.....	13
Kulturminne og kulturminnevern	17
Kvifor ta vare på kulturminne	17
Arbeidet med planen	19
Nasjonale føringar.....	19
Regionale planar	20
Kommunale planar	21
Andre aktørar	22
Registrering av kulturminne frå nyare tid	23
Sefrak-registeret	23
Institutt for landskapsarkitektur	25
FINK	26
Andre innspel	26
Verdisetting av kulturminne.....	26
Alder, historie og autentisitet	27
Arkitektur, form og estetikk.....	28
Samanheng og heilskap.....	29
Dokumentasjon og formidling (kjeldeverdi).....	29
Utvida kulturminneomgrep	30
Målet med planen.....	32
Kulturminne frå førhistorisk tid	33
Tidlege spor etter busetting.....	33
Første kjente bronsealderlandsby i Norge.....	34
Landa.....	37
Kulturminne frå nyare tid.....	40
Bondesamfunnet.....	40
Forsand.....	40
Bergevik	42
Fossanhagen	43
Haukali	44
Oanes og Kolabygda	45
Sisselhuset.....	46

Kolabygda	48
Lysefjorden	53
Sørsida av lysefjorden	53
Fjerdingsskifta i fjorden	54
Bergsholmen	55
Fossmark	56
Kallali	57
Lyse og Auklend	58
Nordsida av lysefjorden	61
Håheller	61
Kallastein	66
Songesand	67
Fjellgardane	68
Rossavik	70
Espedalen	71
Helle	72
Mele	73
Nedre Espedal	74
Øvre Espedal	76
Øvre Espedalsstølen	77
Byggeskikken	79
Stovehusa	79
Uthusa	83
Industrisamfunnet	86
Treindustrien	86
Bygdekunstnarar	88
Båtbyggaren	89
Stein og sand	90
Sandindustrien	91
Vasskrafta	92
Flørli	92
Lysebotn	97
Andre kulturminne	99
Bygningane til fellesskapet	99
Samferdslehistoriske minne	102

Gjenstandssamlingar	106
Privatarkivmateriale	107
Fotosamlingar.....	108
Folkemusikk.....	108
Namnegransking	109
DEL II - HANDLINGSDELEN	111
Viktige kulturminne i Forsand	112
Kva trugar kulturminna.....	113
Alminneleg forfall.....	114
Byggearbeid	115
Andre trugsmål.....	118
Brå hendingar	118
Framandelement.....	118
Tilgroing.....	118
Virkemiddel i kulturminnevernet.....	119
Legale virkemiddel	119
Andre virkemiddel i kulturminnevernet.....	120
Tilrettelegging, oppmuntring og formidling	120
Tilskottsordningar	120
Strategiar og tiltak.....	122
1.0 Allmenne tiltak.....	123
1.1 Styrke medvitet om bygningsarven.....	123
1.1.1 Publikasjonar	123
1.1.2 Skilting	124
1.1.3 Skjøtsel	124
1.1.4 Utstillingar.....	124
1.1.5 Arrangement.....	127
1.1.6 Nettbaserte formidlingstiltak	128
1.2 Kvalitet.....	128
1.2.1 Kurs, seminar og foredrag	129
1.2.2 Byggeskikkpris	129
1.2.3 Hjelp og rettleiing.....	130
1.3 Økonomisk støtte	130
1.3.1 Eksterne tilskott.....	130
1.3.2 Kommunale tilskott	130

2.0 Tiltak for prioriterte kulturminne	131
2.1 Bergevik	131
2.2 Espedalen.....	131
2.3 Lysefjorden.....	132
2.3.1 Flørli	132
3.0 Styrking av kunnskapsgrunnlaget	133
3.1 Administrative ressursar	134
DEL III - VEDLEGG.....	135
Bygningar registrert i SEFRAK.....	136
Bygningar i verneklasse A	136
Bygningar i verneklasse B	137
Informantar	141
Litteratur og kjelder	142
Kart	145

Forord

Kulturminner og kulturmiljø er viktige i vårt lokalsamfunn. Disse gir kunnskap som fortel oss om fortida slik at me betre kan forstå notida. Kommunen er ein avgjerande instans i arbeidet med å ta vare på dei lokale verdiane. Samstundes som kulturhistoria er ein ressurs for god verdiskaping og samfunnsutvikling i framtida. God forvaltning krev både kunnskap og oversikt.

Kulturminnearbeidet har fleire perspektiv i vårt lokalsamfunn både økonomisk, kulturelt, miljømessig og sosialt. Økonomisk ved at me kan gjenbruka gamle bygg til nye næringar. Dette kan gje unike opplevingar for turistar. I tillegg til å bygga identitet, formidla kunnskap og stimulera til gode nærmiljømed høg livskvalitet.

I kulturminneplanarbeidet har me lagt vekt på å visa eit representativt utval foto av våre kulturminne. Me er klar over at å ta vare på alt ikkje lar seg gjera. Med denne planen får me ei betre oversikt over kva me har av kulturminneverdiar og kva som er tenleg å ta i bruk. I planarbeidet held me fast på at kulturarven skal vera ei investering for framtida.

I kvar grend finst det spor etter menneske. Nye generasjonar kan gjennom det å sjå og bli fortald få kjennskap til korleis folk livnærde seg og budde før i tida. Å oppleva kulturminna i autentiske miljø har god effekt når det gjeld å vekka interesse og engasjement for kulturarven. Er dei lokalhistoriske spora å finna nærmiljøet, har dei verdi for identitetsbygging og oppleving av å høyre til i grenda. Slik kan barn og unge erfara at dei er eit verdifullt generasjonsledd på den store tidslina fortid, notid og framtid.

Parallelt kan kulturminne og friluftsliv sjåast i samanheng. Og på den måten kombinera kultur- og naturopplevingar med kunnskapsformidling og fysisk aktivitet. Det er helsefremjande at me kjem oss ut i terrenget og samtidig får kjennskap til lokalhistoria. Kunnskap vil gje oss lyst til å ta vare på det som har vore viktig for levkår og næringsliv i Forsand. Samtidig kan det inspirera til å utvikla og skapa nye verdiar ved å ta i bruk det som er særmerkte kulturminne i Forsand kommune.

Kommuneplanen med arealdelen er styrande for administrasjonen i forvaltninga av kulturminne. Kulturminneplanen skal definera kva som er av størst verdi. Registreringsarbeid, kunnskap og kulturminneopplevingar er viktige element i arbeidet med å ta vare på kulturarven. Der me trur at beste vern er gjennom bruk.

Kulturminneplanen bygge på Sefrak-registreringane som blei gjort for mange år sidan. I forarbeidet til planen hadde me ei feltarbeidsveke for å få oversikt over tilstanden til desse ulike objekta. Som eit resultat av dette blir kulturminna følgd opp i planen i ein handlingsdel med strategiar og tiltak.

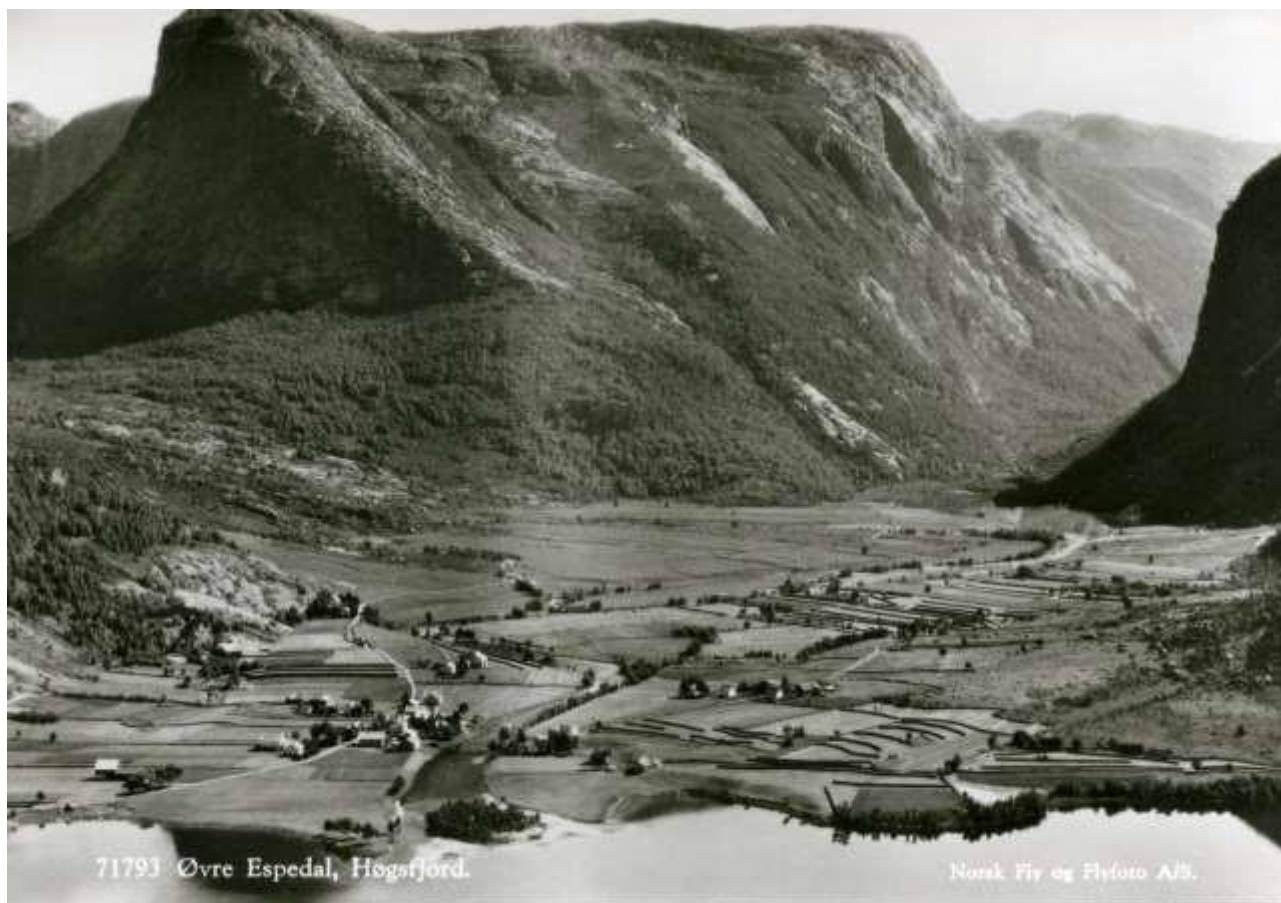
Kulturminneplanen er blitt som ei fin historiebok om Forsand kommune. Mellom desse permanente ligg viktig kunnskap som heilt sikkert vil bli til nytte etter samanslåing med Sandnes kommune 1.1.2020.

Takk til alle som velvillig tok i mot oss og som gav oss opplysningar, viste oss rundt og let oss få ta bilete som i planen er viktig dokumentasjon.

Forsand den 18. mars 2019

Eva Landre Meling

DEL I - KUNNSKAPSGRUNNLAGET

Fotografiet er ei god kjelde til kunnskap om endringar i kulturlandskapet. . Bildet er frå Øvre Espedal, og eit av fleire i ei samling som Terje Nysted har levert inn til Ryfylkemuseet.

Ei menneskeskapt historie

I åtte tusen år har det budd folk i Forsand. Men grunnlaget for at folk kunne busetta seg i Forsand for 8 000 år sidan var spesiell, og var eit viktig grunnlag for forståing av istida.

For kring 13 000 år sidan starta ei klimaendring som gjorde at isen som låg over landet tok til å smelte. Under smeltinga pressa isen grus- og jordmasser framfor seg. I Forsand blei desse massane liggande att som ei enorm morene, 700-800 meter lang og 40 meter høg, og eit tydeleg element i landskapet. Det var dansken Jens Esmark som kom til å oppdage dette fenomenet på ei ferd til Forsand i 1823 for å sjekke opp utvegane til gruvedrift. Oppdaginga ga grunnlaget for ny forståing av korleis landskapet var forma av isen. Morena ved enden av Haukalivatnet fekk namn etter oppdagaren, og er såleis kjent som Esmarkmorenen.¹

Da isen blei borte, kunne folk etter kvart finne livberging langs strendene, og etter kvart innover i dalane. Dei første spora etter folk er tidfesta til kring 6 000 år før vår tidsrekning.

Den tidlegaste historia blir kalla førhistorisk tid. Med det meiner ein tida før det finst skriftlege kjelder til kunnskap om historia. Dette er tida frå den siste istida og fram til kring 1000 e.Kr. Dei kjeldene ein da har å bygge på er restar etter menneskeleg aktivitet, som oftast gøymt under overflata. I Forsand er det registert eit stort tal funn frå førhistorisk tid. Det er enkeltgjenstandar, fangstinnretningar, restar etter busettingar og gravminne. Det finst spreidde framstillingar av korleis desse funna er tolka. Til saman gir dei eit bilde av eit fangst- og jordbrukssamfunn i sakte vekst.

Den førhistoriske tida blir delt inn i ulike periodar:

- *Steinalderen, fram til ca. 1800 f.Kr.*
- *Bronsealderen, ca. 1800-500 f.Kr.*
- *Jernalderen, ca. 500 f.Kr. – 1050 e.Kr.*

I Forsand er det gjord særleg rike funn frå bronsealder og jernalder.

Etter denne tida får vi ein periode på kring 500 år som blir kalla mellomalderen, altså tida frå førhistorisk tid ca. 1050 og fram til reformasjonen i 1536. Frå denne tida har vi inga samanstilt framstilling av utviklinga i Forsand, men må halde oss til meir generelle framstillingar av ei historie som handlar om framveksten av gardssamfunn og større samfunnsstrukturar fram til tilbakeslaga som følgde av dei store pestane mot slutten av mellomalderen.

Frå 1500-talet blir kjeldene til kunnskap om livet i bygdene meir mangfaldig. Sigleif Engen, som har skriva den store Forsandboka², reknar tida frå 1519 som den tida ein har meir sikre kjelder til kunnskap om gards- og bygdehistoria. Forsandboka er ein detaljert gjennomgang av gardshistoria bygd for bygd og gard for gard frå så langt tilbake som ein har skriftlege kjelder og fram mot vår tid.

---

¹ Espedal, Kjell: *På sporet etter istida – Esmarkmorenen*, Forsandserien hefte 3, Forsand skulekontor 1994

² Engen, Sigleif: *Forsandboka – Gards- og attesoge*, band I-III, Forsand kommune 1981-1989

Eit meir samanfattande verk er Kultursoga for Forsand³ som kom i 2002. Her får vi ei analytisk framstilling av liv og arbeid frå 1800 og fram til nåtid. Det er også frå denne tida vi i hovudsak kan vente å finne ståande byggverk som kan vera aktuelle å vurdere som verneverdige kulturminne.

Forsand er sjeldan rik på kulturminne frå førhistorisk tid. Under helleren på Håheller er det påvist busetting frå yngre steinalder (ca. 4200 år før nåtid).

Brandal skildrar 1800-talet som eit århundre i omforming. Det var eit jordbrukssamfunn som fekk ei sterk folketalsutvikling utetter hundreåret, og med dei følgjer det fekk for bruksdelinga og framveksten av husmannsplassar. Men Forsand har og ei fiskerihistorie med sterk deltaking i vintersildfisket, ei historie om fjordafiske til heimebruk, og ei historie om brislingfiske i Høgsfjorden med sidearmane Lysefjorden og Frafjorden.

Dei første tillaupa til industri var etablering av ein treindustri mot slutten av 1800-talet. Frå 1899 var det også stor aktivitet i steinbrotet i Eiane, og frå 1904-1905 starta uttaket av sand i Forsandhagen. Den store tilkoplinga til industrisamfunnet, og omforminga av Forsand til ein kraftkommune, kom med etableringa av kraftstasjonen i Flørli i 1918.

Men det skjedde meir på 1800-talet. Det første skulehuset kom på Forsand i 1869, seinare kom det mange. Det er ei samferdslehistorie som startar med rutebåtar og kaiar, og heldt fram med vegbygging. Arbeidet med Ryfylkevegen starta i 1936 etter initiativ frå Forsandordføraren Torgeir Espedal. Veggen var ferdig fram til Sand i 1965. Først i 1997 fekk Forsand sjølv vegutløysing. Da blei Lysefjordbrua opna.

---

³ Brandal, Trygve: *Fjordafolk – Kultursoge for Forsand 1800-2000*, Forsand kommune 2002

Ved sida av dei hovudverka om Forsand-historia som er omtala her finst det ein rik lokalhistorisk litteratur om Forsand. Mye av denne litteraturen er brukt som støtte i arbeidet. Det blir vist til litteraturen i fotnoter undervegs i planen, og det er tatt inn ei samla litteraturliste bak i planen.

Dette er grunnlagsmateriale for arbeidet med kulturminneplanen, og kjelder til utfyllande informasjon om ein vil vita meir, men det er stoff som berre i avgrensa omfang er tatt inn i planen. Ein kulturminneplan kan ikkje vera eit samlande historieverk, men ein plan for kva minne frå fortida ein vil arbeide for å ta vare på. Til meir kunnskap ein har om eit kulturminne, til større verdi vil det ha, og til viktigare vil det vera å setta i verk tiltak for å verne det.

Foto på neste side: Grupper av bygningar som til saman dannar heilskaplege kulturmiljø blir høgt verdsette i kulturminnevernet. Her eit bilde frå Bergevik som er regulert for verneformål. Sjøhuset til venstre er ein bygning med ei lang og interessant historie knytt til seg.

Kulturminne og kulturminnevern

Etter formuleringa i Kulturminnelova⁴ er kulturminne «*alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til*». Kulturmiljø er «*områder hvor kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng*». Omgrepet omfattar dermed også spor menneska har sett etter seg i produksjonslandskapet.

Kulturminne kan også omfatte munnlege, handlingsborne og litterære minne⁵, det som blir kalla den immaterielle kulturen, men for praktiske formål i arbeidet med kommuneplanlegging har det i stor grad vore vanleg å avgrense arbeidet til dei bygde omgjevnadane, eventuelt stader som det knytter seg særlege historier til.

Plikta til å ta vare på kulturminne og kulturmiljø er nedfelt i Kulturminnelova. I formålsparagrafen til lova heiter det at «Kulturminner og kulturmiljøer med deres egenart og variasjon skal vernes både som del av vår kulturarv og identitet og som ledd i en helhetlig miljø- og ressursforvaltning.»

Kommunen er plan- og bygningsmyndigheit, og er dermed ansvarleg for at nødvendig arealplanlegging finn stad, og at kulturminneinteressene blir innarbeidde i planen. Kommunen skal sjå til at det blir gjennomført eit tilfredsstillande samarbeid med den regionale kulturminneforvaltinga og at kommunen handhever vedtatte planar.⁶

I gjeldande kommuneplan for Forsand⁷ er det delplanen for områda friluftsliv, idrett, naturvern og kulturvern (FINK)⁸ som er utgangspunktet for kulturminnevernet. Under kapittel 5.8.4 i kommuneplanen står det at det er aktuelt å stadfeste og utarbeide eit eige tema for kjende kulturminne i kommunen. Vedtak om igangsetting av arbeidet med ein kulturminneplan blei gjort i Formannskapet 19. mai, 2015 (sak 016/15).

Kvifor ta vare på kulturminne

Det er mange grunnar til å vurdere vern av kulturminne. Kulturminne er kjelder til kunnskap om liv og arbeid i fortida, dei er viktige innslag i det visuelle miljøet og grunnlag for opplevingar, dei er ressursar og dei er grunnlag for verdiskaping. Det er mange grunnar til å ta vare på kulturminna i landskapet.

Gjennom utforming, plassering og spor etter bruk kan eit kulturminne gi kunnskap om det livet som har vore levd i og rundt kulturminnet. Saman med andre kjelder, som

---

⁴ Lov om kulturminner §2: <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1978-06-09-50>

⁵ *Ord for ord* – Rapport om bruk av begreper innen kulturminnevernet, Fortidsminneforeningen 1981

⁶ *Kulturminner, kulturmiljøer og landskap, Planlegging etter plan- og bygningslover*, Veiledning, Riksantikvaren 2016

⁷ *Kommuneplan for Forsand 2007 – 2022*, vedtatt av Kommunestyret 23.09.2008 (sak 077/08)

⁸ FINK plan Forsand, plan for perioden 2007-2022, tilhøyrande Kommuneplan. Vedtatt av kommunestyret 26.09.2007 (sak 47/07)

arkivmateriale, foto og munnlege overleveringar, kan kulturminna gi oss innsyn i og forståing av historia.

Kulturminna skaper det fysiske miljøet vi lever i, og gir oss utveg til å kjennes oss att, knyte oss til og gi oss gode opplevingar.

Etter kvart er vi blitt medvitne om at gamle bygningar representerer store ressursar. I ei verd der vi ikkje lenger berre kan bruke og kaste, blir det viktig å bruke opp att, ta i bruk og nytte dei ressursane som finst. Historiske bygningar representerer ressursar fordi dei alt er bygde. I tillegg er dei berarar av kunnskap som kan vidareførast i arbeidet med ei berekraftig utvikling. Pleie, reparasjon og gjenbruk er betre enn bruk og kast. Kunnskapen om materialar og byggemåtar er viktige bidrag til diskusjonane om korleis vi kan vedlikehalde, gjenbruke og bygge klimavennlege og sunne hus.

Gamle hus går dessutan direkte inn i klimarekneskapen ved at dei bind CO². På nordisk nivå har det vore stor interesse for å forstå gamle hus i klimarekneskapen, og reknestykket har kome ut i pluss for bevaring framfor riving og nybygg.⁹

Enda meir interessant er det nok for noen at gamle hus og andre kulturminne gir grunnlag for verdiskaping. Mest tydeleg og direkte er dette i reiselivet. Framstående arkitektur og folkeleg byggeskikk har til alle tider vore besøksmål og attraksjonar for reiselivet. Men det er interessant å vera vitne til at bygningar som ein trudde hadde gått ut på dato er i ferd med å få ein renessanse som forretningsbygg. I media og andre stader, m.a. hos Design og Arkitektur Norge (DOGA), har ein sett at kjøpesentra ikkje er den store lukka for alle, at noen begynner å vende tilbake til dei gamle bysentra, at det samtidig er i ferd med å utvikle seg andre måtar å bruke bygningar på, og at dette i sum gir grunnlag for ei revitalisering av bysentra og tettstader der ein har begynt å venne seg til at gamle forretningar står tomme.¹⁰

For dei som eig gamle hus er det interessant å sjå at god bevaring aukar verdien av bygningen. Det er ein tendens til at huskjøparar er villige til å betale meir for ein godt bevart eldre bygning i eit bevart miljø, enn nye bygningar eit miljø som ennå ikkje har fått noen karakter.

Kulturminnevern er ressursforvaltning, og ein naturleg del av planlegginga og utviklinga av samfunnet.

Det er altså både kunnskapsmessige, estetiske og økonomiske grunnar til å ta vare på gamle bygningar og andre kulturminne. Kulturminnevern er derfor ressursforvaltning, og ein naturleg del av planlegginga og utviklinga av samfunnet.

---

⁹ Jfr. t.d.: CERCMA Cultural Environment as Resource, Nordisk ministerråd, København 2014 ¹⁰ DOGA har m.a. gjennomført eit omfattande prosjekt kalla «Levende lokaler» som har avfødd fleire publikasjonar, mellom desse: Eriksen, Arild og Skajaa Joakim (red.): *Levende lokaler – En kunnskapsrapport om hvordan bruk av tomme lokaler kan skape liv i sentrum*, Norsk Design- og Arkitektursenter 2016, Høibo, Siri Holmboe (prosjektleiar): *Levende lokaler – En veileder for aktivering av tomme lokaler*, Design og Arkitektur Norge 2018 og Vestby, Guri Mette: *Fra sentrumsdød til sentrumsglød – Følgforskning av pilotprosjektet «Levende lokaler»*, Norsk Institutt for By- og Regionforskning, NIBR-rapport 2018:6

Arbeidet med planen

Arbeidet med kulturminneplanen har vore leia av kulturleiar Eva Landre Meling. Til støtte i arbeidet er det sett saman ei administrativ arbeidsgruppe med Årstein Løland, rådmannskontoret, Steinar Haaland og Rune Idsøe, seksjon plan og forvaltning. I tillegg er Tora-Liv Thorsen frå Forsand sogelag og Åshild Hus frå Lysefjorden Utvikling inviterte til å vera med i gruppa. Første møtet i gruppa var 3. juli 2017.

I mars 2018 blei det inngått avtale med Roy Høibo, Ryfylkemuseet, om å utarbeide forslag til fagleg innhald i kulturminneplanen. Det blei gjort noe førebuande arbeid våren 2018, medan hovudarbeidet er gjennomført i perioden september – november 2018.

Rammene for arbeidet med ein kulturminneplan vil vera slik at han i stor grad må bygge på sekundære kjelder, altså registreringar og litteratur som allereie finst, og i mindre grad på nyregistreringar og gransking av primærkjelder. Det siste ville krevja tid og ressursar langt ut over det som er sett av til formålet. Men det betyr ikkje at vi har noe dårleg grunnlag for å utarbeide ein kulturminneplan. Vi vil nedanfor gjera greie for dei kjeldene som har vore til rådvelde for arbeidet.

Kunngjering om oppstart av arbeidet og invitasjon til innspel blei gjort på nettsida til kommunen 11. mai 2018. Det blei dessutan lagt ut ei kunngjering om at det ville bli gjennomført synfaringar til aktuelle objekt i veke 37, 2018.

Arbeidet er gjennomført etter retningslinjer og med økonomisk støtte frå Riksantikvaren.

Nasjonale føringar

Dei nasjonale føringane for kulturminnevernet og planlegginga av denne er nedfelt i ei rekke utgreiingar og stortingsmeldingar, seinast i Meld.St.35 (2012-2013): *Framtid med fotfeste Kulturminnepolitikken*. Meldinga vidarefører hovudmåla frå St.meld. nr. 16 (2004-2005): *Leve med kulturminner* om at det årlege tapet av verneverdige kulturminne og kulturmiljø «skal minimeres», og at den geografiske, sosiale, etniske, næringsmessige og tidsmessige breidda i dei varig verna kulturminna og kulturmiljøa skal bli betre. Ambisjonen var at både vedlikehaldet og breidda skulle vera på plass innan 2020.

Kommunane er peika ut som viktige aktørar i kulturminneforvaltninga. Kommunane skal ha ansvaret for å ta vare på eit representativt utval av kulturminne som ein felles kunnskaps- og erfaringsbank, og som ein møteplass mellom fortid, nåtid og framtid. Miljøverndepartementet minner om at kulturminne er ikkje-fornybare ressursar, og at dei er tapt for alltid dersom dei blir fjerna eller øydelagde. Kulturminne representerer viktige verdiar, og har betydning for identiteten, trivnaden og sjølvforståinga til folk. Dei kan også vera ressursar for ei god samfunns- og næringsutvikling. Målet med kulturminnepolitikken er derfor å forvalte dei kulturhistoriske verdiane på lang sikt som eit kulturelt og miljømessig ressursgrunnlag for morgondagens samfunn.

Da Riksrevisjonen undersøkte saka i 2006 fann han at arealstatusen og arealutviklinga i Norge på fleire område ikkje ivaretar verdiar og prinsipp som Stortinget har vektlagt for å sikre ei

berekraftig arealdisponering, m.a. ved at kulturminne og kulturmiljø blir borte. Riksrevisjonen meinte at kommuneplanlegginga måtte brukast meir aktivt for å sikre ei berekraftig utvikling, men peika på at aktiviteten i kommunane i for stor grad var prega av behandling av private planforslag og dispensasjonssøknadar, i staden for overordna planlegging.

Regionale planar

Den første *Fylkesplan for kulturminner* i Rogaland blei utarbeidd i 1989. Her er det tatt inn førebels lister over fornminne og kulturminne i dei enkelte kommunane, og det er gjort greie for forslag til tiltak som hadde til formål å styrke kulturminnevernet i Rogaland.

Håheller har vore med i alle planar for vern av kulturminne i Forsand.

I Forsand blei det tatt med 12 prioriterte, synlege fornminne, og 9 prioriterte kulturminne frå nyare tid:

Forsand kyrkje
Håheller
Fylgjesdal, gardstun
Auglend, fjos
Kallali
Espedal, del av løe
Fossmark, gardshus
Skinnevegen

Løland, gangsteiner i Espedalselva

Dette kan virke som ei nokså tilfeldig liste, og ho bygger ikkje på noen systematisk registrering av kulturminne, men fleire av stadene dukkar opp att i seinare registreringar av viktige kulturminne i Forsand.

I **Regional kulturplan for Rogaland 2015-2025** er det eit kapittel om kulturarv der fylkeskommunen peikar på si sentrale rolle som rettleiar i kulturminnevernet. Fylkeskommunen har også delegert myndigheit etter kulturminnelova. Mellom hovudmåla i planen er at

- *Rogaland fylkeskommunen skal bidra til å forvalte vår felles kulturarv på en berekraftig måte i samsvar med nasjonale og regionale føringer.*
- *Kulturarven skal bidra til å skape bo- og kulturmiljøer som bidrar til livskvalitet og oppleves som attraktive.*

Fylkeskommunen understrekar behovet for eit godt samarbeid med kommunane. Det er ingen prioriterte tiltak som berre gjeld Forsand i handlingsdelen til kulturplanen.¹⁰

I **Fylkesdelplan for kystsonen i Rogaland** er hovudmålet å sikre kulturminne og kulturmiljø i sjø og kystsoner som viktige kjelder til kunnskap og opplevingar «til beste for dagens og morgendagens menneske».¹¹ Det er m.a. vedtatt følgjande retningslinje for offentleg planlegging og forvaltning av kystsona:

- *Kjente områder og enkeltlokaliteter i sjø og kystsoner som er vernet etter kulturminneloven skal kartfestes i kommuneplanen. Unntak er marine kulturminner som oppnår bedre beskyttelse ved ikke å kartfestes.*
- *Tiltak nær kjente områder og enkeltlokaliteter i sjø og kystsoner som er vernet etter kulturminneloven skal ikke tillates dersom tiltaket er i strid med verneformålet.*
- *Andre dokumenterte kulturminneverdier i sjø og kystsoner bør beskrives, kartfestes og beskyttes i kommuneplanen.*
- *Det skal legges til rette for vern av kulturminner og kulturmiljøer i sjø og kystsoner gjennom å kombinere hensynet til vern med fornuftig bruk.*
- *Bygninger og konstruksjoner i kystsonen av kulturhistorisk verdi skal så langt som mulig vedlikeholdes i tråd med opprinnelige tradisjoner og materialbruk.*

I planen er Lysefjorden markert som «Meget vakre landskap».

I **Regional plan for Setesdal Vesthei, Ryfylkeheiane og Setesdal Austhei** er det registrert ei rekke kulturminne og –miljø innafor kommunegrensa til Forsand.¹² Planen slår fast at ein må «søke å ta vare på kulturmiljøet gjennom kommuneplanleggingen». Kulturminne og –miljø skal vera eit sentralt tema i gjennomføringa av Heiplanen.

Kommunale planar

¹⁰ Regional kulturplan for Rogaland 2015-2015, Rogaland fylkeskommune 2015

¹¹ Fylkesdelplan for kystsonen i Rogaland, Rogaland fylkeskommune 2002

¹² Regional plan for Setesdal Vesthei, Ryfylkeheiane og Setesdal Austhei, «Heiplanen», 2012

I eit overordna perspektiv slår kommunestyret fast at «Forsand kommune skal vere ein pådrivar for å utvikle samfunnet økonomisk, sosialt og kulturelt til beste for innbyggjarane». ¹³ Vidare står det at «det skal arbeidast for ei berekraftig utnytting av naturressursane, takast vare på kvalitet og særpreg i landskap, natur og kultur».

Forsand kommune vil arbeide for ei berekraftig utnytting av naturressursane og ta vare på kvalitet og særpreg i landskap, natur og kultur.

I kommuneplanen har Forsand kommune slått fast at det er aktuelt å få utarbeidd ein plan for kjende kulturminne i kommunen. Utanom automatisk freda kulturminne og kulturminne frå nyare tid (SEFRAK-registrerte kulturminne – sjå meir om dette nedanfor) viser kommunen til føringane for vern og omsyn i fylkesdelplanen FINK.

For planområdet Berge/Bergevik er det utarbeidd reguleringsplan der det er tatt inn verneføresegn for eksisterande bygningar. ¹⁴ Innafor dette området ligg det eit gammalt sjøhus med ei lang og innhaldsrik historie som er mellombels sikra gjennom ein leigeavtale med kommunen.

Andre aktørar

Kulturminnevernet har like sidan dei første musea og Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring (Fortidsminneforeningen) blei etablerte i første halvdel av 1800-talet i stor grad vore drive fram gjennom frivillig engasjement og frittstående institusjonar.

I Forsand er Forsand sogelag ein særleg aktiv aktør med eit breitt programtilbod. Laget har også engasjert seg i utgiving av publikasjonar, t.d. om anleggsarbeidet i kraftutbygginga, og det deltar i gruppa som støtter arbeidet med kulturminneplanen. I 2016 gav sogelaget ut boka «For din morgondag – Krigsåra i Forsand 1940-1945».

Fortidsminneforeningen i Rogaland var lenge eit fylkesomfattande lag med sete i Stavanger. I 2013 blei det skipa eit lokallag for Ryfylke. Laget har definert bygghandverket som eit prioritert arbeidsområde. I Forsand har laget engasjert seg sterkt i arbeidet med vern av Håheller, og er hausten 2018 i gang med å gjenreise løa på staden.

Arbeidet til Stavanger Turistforening og Ryfylke Friluftsråd omfattar også eit engasjement for vern av kulturminne.

Lysefjorden Utvikling AS er eit næringsutviklingselskap som har til formål å utvikle Lysefjorden som eit attraktivt reisemål. Sikring og formidling av kulturminne er ein del av strategien til selskapet. Selskapet har eit sterkt engasjement for utvikling av Flørli som eit viktig reisemål i Lysefjorden. Arbeidet i Flørli skjer i samarbeid med Flørli Velforening.

---

¹³ Kommuneplan for Forsand 2007-2022, Samfunnsdel

¹⁴ Reguleringsplan Berge/Bergevik – reguleringsvedtekter 03.05.2012

Rogaland Folkemuseum blei i 1981 omgjort til regionmuseum for Ryfylke med namnet Ryfylkemuseet. Arbeidet i Forsand har omfatta innsamlingar, rådgiving om bygningsvern, tilbod om vandreutstillingar og utgiving av publikasjonar. Det er også utarbeidd ein museumplan for Forsand. Det sterkaste engasjementet har vore knytt til utgreiing om dokumentasjon, vern og formidling av krafthistoria i Lysefjorden.

Registrering av kulturminne frå nyare tid

Attåt dei planane som det er referert til ovanfor, ligg det føre fleire systematiske oversyn over kulturminne frå nyare tid. Med nyare tid meiner vi tida etter reformasjonen (1536). I praksis vil det i stor grad vera tale om bygningar frå dei siste par hundre åra, sjølv om ein nok også vil finne bygningar med tømmerkjerner som kan vera enda eldre, og det kan vera tufter etter bygningar og andre bygde former i landskapet.

Sefrak-registeret

Det beste oversynet over kulturminne frå nyare tid har vi frå den omfattande registreringa av bygningar frå før år 1900 som blei gjennomført i regi av SEkretariatet For Registrering Av Faste Kulturminne (SEFRAK). Dette var ein institusjon som hadde ansvar for registreringsarbeidet, og som gjennomførte det i samarbeid med fylkeskommunane og kommunane. Arbeidet starta i 1975 og gikk fram til 1995. I alt blei det registrert kring ein halv million objekt.

I Forsand blei det meste av jobben gjort i 1985 -1986. I alt blei det registrert 198 bygningar. Registreringa omfattar opplysningar om namn på eigedomen, funksjon, konstruksjon, hovudmål, tidfesting og ei vurdering av tilstanden. Det var og plass til ei skisse av grunnplanet på registreringsskjemaet, og det blei tatt ein liten serie med fotografi.

Registrering i SEFRAK gir ikkje eit objekt noen automatisk vernestatus, og det legg ingen spesielle restriksjonar på kva som kan gjerast med huset. SEFRAK-registeret seier såleis lite om verneverdien til eit objekt. På den andre sida kan det vera objekt som ikkje er registrerte i SEFRAK som kan ha verneverdi. Det er likevel slik at SEFRAK-registeret er blitt brukt på ein måte som gjer at det blir knytt særleg verneinteresse til hus som er med i registeret, kanskje fordi dette er hus som har ein høgare aldersverdi enn andre hus. Det er derfor grunn til å vera nokså medviten om kva ein kan bruke registeret til.

I etterkant er det gjennomført ei evaluering av registreringa for å identifisere mulege verneverdiar. Bygningane er da delte i tre grupper. Bygningar i verneklasse A er bygningar som kan ha høg verneverdi og nasjonal interesse. Bygningar i verneklasse B er bygningar som kan ha regional interesse, altså bygningar med verneverdiar som strekker seg ut over det lokale. Bygningar i verneklasse C er bygningar som det i kommunale planar kan vera aktuelt å regulere til spesialområde for bevaring. Av særleg verdi har registrerte bygningsmiljø med fleire bygningar, såkalla bygningsmiljø. I slike miljø kan bygningar i alle verneklasser inngå som viktige delar av heilskapen.

SEFRASKEMATET 1 - REGISTRERING AV FASTE EIGENDOMMER I HUSBY / BILDING / ÅRSL 1986 (1970-1985)

REGISTRERING AV FASTE KULTURMINNER
R 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20
FORSAND
7721 1888 401-001 NOR, 1986

REGISTRERING AV HUS

OBJEKT		L. ØSTREDAAND	
KALOR		TORNØS HAGEN, MID FORSAND	
BYGNING		TORNØS HAGEN, MID FORSAND	

1	KORTAVBY PLUMMER	Kommunikasjon	Reguleringsplan	Med kommunen		
		2	FUTURUM BY PLANER	Etterutrustning	Etterutrustning	Etterutrustning
		3	BYGNINGSKATEGORI (SLAG-NEMNING)	Bygning	Bygning	Bygning
4	KORREKTURAR OG/ELLER NYTTA UT	Spesial	Bygning	Bygning		
		5	FUNKJON	Bygning	Bygning	
		6	TYPOLOGI-NEMNING	Bygning	Bygning	
7	MATERIAL-NEMNING	Bygning	Bygning	Bygning		
		8	BYGNINGSNUMMER (OG/ELLER NYTTA UT)	Bygning	Bygning	
		9	TILHØRER PÅ EGGENDE	Bygning	Bygning	
10	VALGTEKST	Bygning	Bygning	Bygning		
		11	REGULERINGSTIL EGGENDE	Bygning	Bygning	
		12	OPPHAVS-FUNKJON (FORMÅL)	Bygning	Bygning	
13	ADVARSEL-FUNKJON (FORMÅL)	Bygning	Bygning	Bygning		
		14	OPPHAVS-STATUS (MÅLBARHET)	Bygning	Bygning	
		15	FORHOLDET TIL BYGNING	Bygning	Bygning	
16	FYSISK BEVARELSERHET	Bygning	Bygning	Bygning		
		17	Bygning	Bygning		
		18	Bygning	Bygning		

Plan for bygning

Plan for grunnflate (1:1000) = 1:1000

EIGENDOM		BYGNING		Bygnings- eller utrustning	
Bygning	Bygning	Bygning	Bygning	Bygning	Bygning

For hvert hus som er registrert i SEFRAK-registeret ligg det føre eit to-sidig skjema med opplysningar om eigarforhold, alder, funksjon, byggemåte og tilstand. Det skal også vera ei stripe med foto av bygningen, og ei oppmåling av grunnflata. Dette dømet er registreringsskjemaet for lóa på Gjose, gnr. 40/01, frå 1986.

Evalueringa av SEFRAK-registreringa i Forsand førte til at 18 hus blei sett i verneklasse A. Dette er hus til ulike formål spreidd over heile kommunen. Mellom desse er eit par hus som Forsand kommune har lagt stor vekt på å bevare, det såkalla Sisselhuset på Levik og eit sjøhus i Bergevik.

Heile 96 bygningar er med på lista over bygningar i verneklasse B, mellom desse bygningstilstand som Bakken gard, Fossmark, naustmiljøet i Bergevik, Mæle, Øvre Espedal, Nedre Espedal og øvre Espedalsstølen.

Ein veikskap ved SEFRAK-registreringa er at ho begynner å bli nokså gammal. I Forsand er det over 30 år sidan registreringa blei gjennomført. På så lang tid vil det skje mange endringar med bygningane. Dette er ei problemstilling som også Riksantikvaren har vore opptatt av. For å få nærmare kunnskap om tapet av kulturminne, og årsaken til at dei går tapt, har NIKU gjennomført ei gransking for Riksantikvaren i eit utval kommunar. Resultatet var at 23% av dei registrerte bygningane er tapt, ein liten del er delvis rivne, 14% av dei gjenståande bygningane er i dårleg eller svært dårleg tilstand, 46% er endra gjennom ombyggingar eller endring av fasadar. Verst har det gått ut over uthusa. Bustadhusa er i noen grad betre bevarte.¹⁵

Dei registrerte bygningane er altså i nokså stor grad utsette for tap eller endring, delvis gjennom planlagt riving eller endring, delvis som følgje av forfall, men ofte utan at det er råd å få klare svar på kva som har skjedd. I landbruket kjem endringane ofte som følgje av

¹⁵ Damman, Åse: *Gamle hus da og nå*, NIKU rapport 82, 2015

omleggingar i drifta eller ved generasjonsskifte. Det er behov for modernisering og utviding av driftsbygningar, og bustadbehovet blir ofte løyst ved oppsetting av nytt bustadhus, eller sterk rehabilitering av det gamle. Både bygningane i seg sjølve, og omgjevnadane dei står i, kan som følgje av slike endringar få ein heilt ny karakter.

I arbeidet med dette forslaget til kulturminneplan har vi ettergått SEFRAK-materialet, utan at vi har hatt utveg til noen systematisk revisjon av registreringane. Vi finn da at det er bygningar som kunne vore med som ikkje er registrerte og at den verdivurderinga av bygningane som er gjort i ettertid virkar noe tilfeldig. Det alvorlegaste er likevel at det er ein del av dei bygningane som blei registrerte for 25 år sidan som anten er tapt eller sterkt ombygde. SEFRAK-registeret er såleis ikkje noen oppdatert kjelde til kunnskap om mulege verneverdige bygningar i Forsand i dag.

Ein annan veikskap ved registreringa er at ho berre omfattar bygningar frå før 1900. Det betyr at alle bygningar som er knytt til kraftutbygging og industrireising fell utanom. Ein viktig del av historia til Forsand er knytt til kraftutbygginga. Det blir såleis meiningslaust å ekskludere det som er bygt etter 1900 frå lista over interessante kulturminne.

Under bruken av SEFRAK-registeret har ein også sannkjent at registreringane i fjellområda er mangelfulle. Stølsmiljø og andre spor etter bruken av fjellområda er ikkje godt registrerte.

Konklusjonen må likevel vera at SEFRAK-registreringane er den mest omfattande og mest systematiske registreringa av gamle hus vi har hatt til nå, men at materialet i dag berre kan vera ein indikator på kor ein kan vente å finne bygningar av historisk interesse.

Institutt for landskapsarkitektur

I Forsand ligg det føre ei spesiell kjelde til kunnskap om kulturlandskap og bygningar. I 1990 tok Institutt for landskapsarkitektur ved Norges Landsbrukshøgskole med seg alle studentane, 50 i talet, til Forsand for å studere kulturlandskaps-historie. Dei ville halde eit feltkurs der målet var å formidle korleis menneskeleg aktivitet har påvirka landskapet. I tillegg til ei innføring i historia bak funna frå utgravingane på Forsandmoen, skulle studentane spreie seg på 10 ulike stader i kommunen for å gjennomføre sine studium.

Dette førte til eit eineståande materiale som ligg føre i form av ei samling semesteroppgåver. Ein del av materialet bygger på kjente kjelder, men det mest verdfulle er dei studia studentane gjort i det fysiske landskapet, og dei intervjuane dei gjennomførte for å få kunnskap om landskapet. Ein del av det som blei dokumentert i 1990 ville det ikkje vore muleg å gjera i dag.

Materialet omfattar følgjande oppgåver:

Landskapsplanlegging av grustak i Forsand
Utviklingen av Forsand sentrum
Utmarksdrift i Røssdalen

*Kålabygda
Fløyrlí – Utviklingen på Fløyrlí frå 1620 fram til i dag
Espedalen
Bratteli
Songesand
Songesandsbakken*

FINK

I 2007 vedtok Forsand kommune ein plan for Friluftsliv, Idrett, Natur og Kulturvern (FINK). Her er det tatt inn ei liste over 49 «lokalt viktige kulturminner i Forsand». I tillegg til bygningar som er omtala i andre registreringar, peikar FINK-planen på kulturminne knytt til steinbrotet på Eiane, gruvedrift i Lastabotn, ei rekke ferdselsvegar, særleg dei som går austover frå Lyse, og sløene og gongsteinane i Espedalselva, Lona og Røssdalsvatn.

FINK peikar og på noen mål for verdisetting som går ut over dei verdiane som er knytt til kulturminnet i seg sjølv. Plasseringa av kulturminnet bør vektleggast i prioriteringa av kulturminna, slik at kulturminne som ligg i tilknytning til nærmiljø, «barnetråkk» og turområde elles bør få høg prioritet.

Andre innspel

Arbeidsgruppa som har førebudd arbeidet med kulturminneplanen har registrert ei rekke kulturminne som ein bør vurdere under arbeidet med planen. Dette er delvis kulturminne som er registrerte andre stader, delvis kulturminne som har gått «under radaren» tidlegare. Gruppa har m.a. retta merksemda mot fellesskapet sine hus (hus til religiøse formål, ungdomshus, skulehus og andre forsamlingshus), byggverk for utnytting av vasskrafta, båtbygging, og vegar, bruer og kaiar.

Alt har ikkje kome med i denne første utgåva av ein kulturminneplan for Forsand. Både har det vore noen økonomiske og dermed tidsmessige rammer for arbeidet, og det har vore eit mål å komma fram til ein plan for kulturminne som blir vurderte som så viktige at det kan vera aktuelt å setta i verk tiltak for å verne dei, og eventuelt formidle kunnskap om dei på ulike måtar.

Verdisetting av kulturminne

Riksantikvaren meiner vi bør skilje mellom følgjande grupper av verdiar i vurderinga av potensielle kulturminne¹⁶:

- Kunnskapsverdiar

---

¹⁶ Riksantikvaren: *Håndbok for lokal registrering*, Kulturminner i kommunen u.å.

- Opplevingsverdiar
- Bruksverdiar

For å identifisere eit bygg som kulturminne er det ei rekke eigenskapar som kan bli vektlagde:

Alder, historie og autentisitet

Alder har alltid vore ein slik eigenskap, og ofte den viktigaste. Til eldre ein bygning er, til meir verdfull har han vore sett på. Dette er eit syn på kulturminne som har opphav i ei tid der det var viktig å synleggjera at Norge hadde ei historie å vera stolt av frå før dansketida. Slik er det ikkje nødvendigvis lenger, og etter kvart som interessa har utvida seg frå i stor grad å omfatte bondesamfunnet, til også å omfatte kyst- og fiskerisamfunnet, og etter kvart industrisamfunnet, må aldersverdien få mindre vekt.

På Mele, gnr. 54/1, står det ei løe med fjøs som skal vera frå 1600-talet. I så fall er det det eldste, kjente huset i Forsand.

Historia til bygningen er likevel ein del av aldersperspektivet som må tilleggast stor vekt. Ein bygning som er i ein slik stand at han framleis kan fortelja ei historie om opphav og bruk er eit viktig bidrag til både kunnskap om og oppleving av det tidsrommet bygningen har stått.

Det følgjer av dette at bygningen har større verdi til lettare det er å forstå korleis bygningen har sett ut og kva han har vore brukt til. **Autentisiteten** til bygningen er derfor viktig, det vil seia i kor stor grad bygningen framstår som ekte eller opphavleg.

Arkitektur, form og estetikk

Lenge var det arkitektur og kunsthistorikarar som dominerte vernearbeidet. Og alle ære til dei, men det kunnskapsgrunnlaget som desse la til grunn favoriserte fort byggverk som tilfredsstilte høge krav til god **arkitektur, form og estetikk**. Dette kunne også føre til at det sjeldne, det som peika seg ut som noe omfram, blei høgare verdsett enn det alminnelege. Sjølv om det var mange gode grunnar til at det blei eit sterkt engasjement for å bevare stavkyrkjene, var det aparte med konstruksjonen og utsjånaden sterkt medvirkande til interessa for dei.

Med blikket til arkitekten eller kunsthistorikaren er stilhistoria blitt ein viktig kunnskap for å forstå og forklare bygningane. Til betre ein kan lesa stilhistoria i ein bygning, og til betre dei stilhistoriske elementa er bevart, til større verdi har bygningen fått. Men sjølv om vi legg ei breiare verdivurdering til grunn, er det framleis slik at stilhistoria kan vera til god hjelp i arbeidet med å tolke ein bygning, og ho kan hjelpe oss til å forstå økonomiske og kulturelle føresetnadar for dei bygningane vi skal forholde oss til.

Lensmannshuset på Forsand er eit hus som var ført opp i ein gjennomført Jugend-stil.

Samanheng og heilskap

Bygningar som del av eit miljø blir oftast vurderte som meir verdfulle enn enkeltståande bygningar. Dette gjeld både bygningar i jordbrukslandskapet, der bygningar i eit intakt gardstun byr på både større kunnskapsverdiar og opplevingsverdiar enn enkeltbygningar, og i urbane bygningsmiljø.

Utvegen til å overleve som del av ein heilskap er i stor grad knytt til bruksverdien. På gardane har bygningane gått ut av bruk ettersom driftsvilkåra har endra seg. Bygningar som var viktige i ei mangfaldig drift, blir unyttige på eit deltidsbruk med meir einseitig produksjon. Det klaraste uttrykket for bortfall av bruksverdi er likevel knytt til utløene, som var ein viktig del av fôrberginga. Men også bygningar som hørte til i tunet, som eldhus og smier, er ofte dei som forfell fortast.

Dokumentasjon og formidling (kjeldeverdi)

Bygningar er kjelder til kunnskap om fortida, og grunnlag for formidling av denne kunnskapen. I forskning om fortida bruker vi ulike typar kjelder: Dokument, foto, munnlege minne, gjenstandar og bygningar. Kva som blir vektlagt er avhengig av kva problemstillingar ein arbeider med, men arkitekten Hans Jacob Hansteen er mellom dei som meiner vi ikkje må undervurdere bygningane som historiske primærkjelder. Samtidig minner han oss om at bygningar er eit av dei mest allment tilgjengelege historiske dokumenta vi har.¹⁷

Hansteen peikar på at ein ikkje kan tolke ein stad, og historia til staden, utan å studere det i samanheng med handlingane som det er eit resultat av. Av dette følgjer at bygnings- og busetnadshistoria i første rekke handlar om korleis og kvifor handlingar har gitt seg uttrykk i det han kallar bygget form.¹⁸ Gjennom studiet av bygd form meiner Hansteen vi kan finne fram til viktige trekk ved det samfunnet ho representerer. Bygd form er direkte resultat av «byggende og brukende handlinger i fortid». Den bygde forma dokumenterer derfor historie, og er historieforteljande. Som allment grunnlag for oppleving av historie og tileigning av historieforståing, meiner såleis Hansteen at bygt form er mellom dei viktigaste dokumenta vi har.

Dette er eit syn som musea kjenner seg godt att i. Bygningar som blir verna av museum blir ofte tatt vare på fordi dei dokumenterer viktige forhold i fortida, og fordi dei er godt eigna som grunnlag for opplevingar av fortida. Bygningar som held fram med å vera i bruk kan miste noe av dokumentasjonsverdien om ein ikkje er medviten om dei vala ein gjer i vedlikehaldet av bygningen, eller når det er behov for tilpassingar til ny bruk.

---

¹⁷ Hans Jacob Hansteen er ein av nestorane i bygningsvernet, og også ein av pionerane. Han har vore aktiv i faget sidan 1960-talet, og avslutta yrkeskarrieren som byantikvar i Oslo i 2003. I Fortidsvern nr. 3, 2017 er det eit fyldig dobbeltportrett av Hans Jacob og kona Tale Kristina Hansteen. Tankegodset det blir vist til nedanfor er henta frå ei førelesing: Hansteen, Hans Jacob: *Vern av bygget form som dokument*, førelesing i prosjektet Bygningstradisjoner i grensetrakter, Karlstad 2005

¹⁸ Hansteen brukar uttrykket «bygget form» fo rå unngå einseitig merksemd om hus. Omgrepet omfattar meir enn hus, og kan i høgste grad vera tenleg i eit arbeid med kulturminne i ein kommune som Sauda.

Noen brukar uttrykket pedagogisk verdi om den verdien ein bygning har som historieforteljande objekt, eller som bakgrunn for forteljingar om fortida. Vi forstår at den verdien ein bygning måtte ha i pedagogikken heng nøye saman med dei eigenskapane vi elles har omtala ovanfor.

Utvida kulturminneomgrep

Det er muleg å spesifisere enda fleire verdiar, og det kan, ikkje minst, vera nyttig å vekte, eller prioritere verdiane. I Forsand kan det vera aktuelt å vekte høgt kulturminne som representerer ein viktig fase i historia (førhistorisk tid, det førindustrielle landbrukssamfunnet), eller verksemder med særleg vekt i historia (krafthistoria). Eit anna kriterium kan vera verdien kulturminne kan ha som ressurs for lokal utvikling og verdiskaping (reiselivet). Men kva er det som gjer ein bygning eller eit bygningsmiljø til kulturminne?

Vi har referert definisjonen i kulturminnelova ovanfor. Eit kulturminne er altså eit objekt som det knyter seg historiske hendingar til. Ein bygning er ikkje nødvendigvis eit kulturminne i seg sjølv, men han kan bli tillagt verdiar som gjer han til eit kulturminne. Dette kan gjelde enkeltbygningar, eller det kan gjelde typer av bygningar. Stavkyrkjene er det fremste dømet på korleis ei gruppe bygningar kan bli tillagt verdi som kulturminne etter at dei blei frigjorte frå sitt opphavlege formål og gjort til gjenstand for beundring av byggemåte, utforming og detaljering.¹⁹ Av nasjonalpolitiske årsaker, eller vi kan kalle det nasjonalromantiske årsaker, blei bondesamfunnets bygningar løfta fram som særleg verdfulle på slutten av 1800-talet, spesielt gjennom at dei eldste og mest særprega bygningane blei plasserte på ei rekke nye folkemuseum som blei etablerte rundt inngangen til 1900-talet.

Industri som kulturminne er noe nytt. Ideen oppsto først på 1980-talet. Da fekk vi dei første industrimusea, Riksantikvaren tok til å interessere seg for tekniske og industrielle kulturminne, Kulturrådet gav støtte til dokumentasjonsprosjekt, og Museumsforbundet prøvde å utforme ein strategi for innsamling, dokumentasjon og formidling av industrisamfunnet. Fram til da var oppfatninga av industri noe som var knytt til framtida, men så endra altså oppfatninga seg, slik at industri kom til å bli oppfatta som noe fortidig, og noe som det var knytt verdiar til som det var viktig å ta vare på. Industrien blei tillagt verdiar som gjorde bygningar og tekniske innretningar til kulturminne.

Det er ikkje noe nytt at endringar skaper interesse for kulturminnevern. Endring kan føre til tap av noe menneske opplever som verdfullt, og som det blir viktig å passe på når det kan vera fare for at det blir borte. På denne bakgrunnen ser vi at mange verneprosjekt knytt til industri og kraftutbygging er blitt utløyst av nedleggingar og opphør av drift, med påfølgande fare for at bygningar og miljø kan bli rivne, ombygde eller transformerte til heilt andre formål (forretningar, restaurantar, kulturformål, bustader).

---

¹⁹ Framstillinga av korleis bygningar blir kulturminne bygger for ein del på Ågotnes, Hans Jacob: *Om transformasjon frå industri til kulturminne*, foredrag på fagseminar for tekniske og industrielle kulturminne, Riksantikvaren og Norsk Tricotagemuseum, Salhus 2017

Det er relativt nytt å sjå på industrien som kulturminne. Ideen oppsto først på 1980-talet og er ei følge av at industri ikkje lenger berre hørte framtida til, men også fortida. Bildet er frå kontrollrommet i Flørli kraftstasjon.

Målet med planen

Kulturminne er kjelder til kunnskap, opplevingar og verdiskaping. Kulturminnevern er derfor ressursforvaltning, og ein naturleg del av planlegginga og utviklinga av samfunnet.²⁰

Planen har til formål å fremje ei forvaltning av kulturarven som legg vekt på desse verdiane. Han skal vera styringsreiskap for kommunen i kulturminneforvaltninga, og skal leggest til grunn for saksbehandling og vedtak som vedrører registrerte kulturminne og kulturmiljø.

Ein kulturminneplan kan fungere som grunnlag for utarbeiding av arealplanar, dokumentasjonstiltak, forskingsprosjekt og tiltak for formidling av kunnskap og opplevingar. Kulturminnepolitikken blir synleggjort gjennom ein slik plan, og han kan fungere som ein kunnskapsbank eller bli ein bindande del av planstrukturen i kommune.

Omsynet til kulturminne, kulturmiljø og landskap skal vera forankra i samfunnsdelen til kommuneplanen gjennom mål og strategiar. Kulturminneplanen er ei utdjuping av det som er nedfelt i samfunnsdelen av kommuneplanen.

---

²⁰ Jfr. *Vel bevart i Sandnes – Kommunedelplan for kulturminner og kulturmiljøer i Sandnes 2005 2017*, Sandnes kommune 2006

Kulturminne frå førhistorisk tid

Da isen trekte seg tilbake for om lag 10 000 år sidan tok det ikkje lang tid før menneska begynte å utnytte utvegane til livberging på det landet som kom til syne. Spora etter menneska ligg der dei blei gravd ned, kasta eller mista. Gjenstandar, bygningar, hustufter, rydningar og gravminne er kjelder til kunnskap om desse menneska. I Forsand har ein funne dei tidlegaste spora etter menneske i to viktige periodar: Frå tida rett etter at isen blei borte, og frå bronsealderen. Gjennom undersøkingar av forhistoriske kulturminne har Forsand skrive seg inn i Norges-historia.

Gjennom undersøkingar av forhistoriske kulturminne har Forsand skrive seg inn i Norgeshistoria.

Fornminne, fortidsminne, eller mest brukt nå: Automatisk freda kulturminne, er minne etter liv og arbeid frå før reformasjonen (1536). Det er eit stort tal slike minne i Forsand. Søketenesta **Kulturminnesøk**²¹ gir eit godt oversyn over kulturminna. Her er det registrert i alt 318 kulturminne. Det er hellerar, gravrøyser, tufter etter bygningar og gardsanlegg, steingardar, vegfar og driftelege, og spor etter busettingar og fangsplassar. Søketenesta har eit klikkbart kart for nærmare opplysningar om dei kartfesta objekta. For nærmare opplysningar om fornminne kan ein også bruke **Askeladden**²², som er databasen til Riksantikvaren over freda kulturminne og kulturmiljø. Askeladden er eit verktøy for kulturminneforvaltinga, der ein må registrere seg for å få tilgang.

For planleggarar er det enkelt å finne ut kor det er registrert fornminne, og også for den alminnelege brukar er det enkelt å gå inn på søketenesta for å finne stadene, men det skal ofte eit trena auge til for å sjå spora, om det da er spor, og ikkje berre staden for eit lausfunn som er registrert. Ståande bygningar ser vi utan vidare, men gravhaugar, gardfar og svake spor etter busetting kan vera vanskeleg å sjå utan hjelp. For fornminne, som er automatisk freda er det altså ikkje vernet som er utfordringa, men korleis dei kan brukast som grunnlag for kunnskapsformidling og opplevingar.

Tidlege spor etter busetting

Lenge trudde ein at busettinga i det som nå er Forsand kommune kom nokså seint, og at det var buplassfunna frå bronsealder og tidleg jernalder som var dei viktigaste bidraga til kunnskapen om fortida frå Forsand, men undersøkingar i samband med planlegging av

---

²¹ Kulturminnesøk: <https://www.kulturminnesok.no/search?queryString=Forsand&size=300>

²² Askeladden: <https://askeladden.ra.no/AskeladdenRedigering/#dashboard>

kryssinga av Høgsfjorden og tilleggsoppdemming av Store Fløyrlivatnet viser at busettinga i Forsand kom oppsiktsvekkande tidleg.²³²⁴

Det ein fann ved Høgsfjorden var spor etter ein buplass på Oanes, rett opp for ferjekaia. Med grunnlag i gjenstandsfunn og funn av trekol slår Arkeologisk museum i Stavanger fast at buplassen sannsynleg er noe eldre enn 9500 år før nåtid. Buplassen på Oanes er den einaste preboreale²⁵ buplassen som er påvist i låglandet, men Arkeologisk museum meiner at det ganske sikkert vil bli funne spor etter like tidleg busetting også på stader som sjølve Forsandneset og på Helle/Mæle i utlaupet av Espedalen som danner ein naturleg tilkomstveg inn til dei vide fjellområda langs sørsida av Lysefjorden.

Enda meir oppsiktsvekkande var funna som blei gjort ved Store Fløyrlivatn. Etter utgraving av ei rekke steinalderbuplassar kunne ein slå fast at ein her sto føre dei mest opplysende og sikrast daterte spor som til nå (1996-1999) var blitt påvist etter menneske i Norge frå perioden 10000 – 9000 før nåtid. Arkeologisk museum tolka funna som buplassar brukt i sesongprega villreinjakt, med utgangspunkt i faste buplassar i låglandet.

Frå eldre steinalder (før år 4000 f.Kr.) er det funne spor etter buplassar på Mæle, Helle, i Rossavik, på Oanes, Lerang og Erevik. Buplassane blir meir talrike i yngre steinalder (4000 – 1700 f.Kr.) og ein har gjort funn i andre delar av Forsand som i Øvre Espedal og Byrkjeland. Ein viktig funnlokalitet er Håheller, der det er påvist djupe kulturlag under helleren. Her er det funne store mengder bein og skjell. Håheller var i bruk for ca. 4200 år sidan, det vil seia i siste halvdel av yngre steinalder. Det er også gjort funn frå andre hellerar, som på Vika, I Skinnhedler på Helle og i Fantahedler i Øvre Espedal.²⁶

Det er i yngre steinalder at jordbruket blir introdusert. Folk går over frå å berre hauste av naturen til å drive med fe- og åkerbruk, men det er først i siste del av perioden, frå ca 2300 – 2000 f.Kr. og inn i bronsealderen at det er gjort funn av gjenstandar som vitnar om ein jordbrukskultur.

Første kjente bronsealderlandsby i Norge

I starten av bronsealderen, ca. 1800 – 1500 f.Kr., er jordbruket i vekst på Forsandmoen, og det er frå denne tida og frametter at ein har gjort dei store funna som har gitt Forsand ein plass i Norges-historia. Her dreiv Arkeologisk museum i Stavanger (nå: Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger), utgravingar i ti år frå 1980 til 1990. Utgravingane avdekka eit stort bustadområde med kring 250 hus som har vore i bruk over lang tid. Det mest spektakulære resultatet av utgravingane var avdekkinga av den første kjente bronsealderlandsbyen i Norge (ca. 1700 – 500 f.Kr.).

---

²³ Bang-Andersen, Sveinung: *Forsand – natur og kulturforhold ved istidens slutt*, i Frå haug ok heidni nr.

²⁴ /2001, Arkeologisk museum i Stavanger 2001

²⁵ Preboreal: Den første klimaperioden etter istida

²⁶ Løken, Trond: *Forsands forhistorie*, i Frå haug ok heidni nr. 3/2001, Arkeologisk museum i Stavanger 2001

Utgravingane på Forsandmoen avdekkja den første kjente bronsealderlandsbyen i Norge.

Den mest varige og omfattande busetting blei etablert midt på moen, men det var og ei busetting lengst sør-aust på moen. Begge stader blei det bygt langhus, og ein fekk permanente åkerområde. Husa var ganske store, opp mot 23 m lange og 8 m breie. Mot slutten av bronsealderen reknar ein med at det kan ha vore 6 – 8 gardar på Forsandmoen med ein folkesetnad på 40 – 60 menneske og ein stad mellom 60 og 90 storfe.

Det rekonstruerte bronsealderhuset på Forsandmoen.

Det ser ut til at bøndene på Forsandmoen må ha vore rimeleg innovative. Alt frå tidleg i jernalderen (etter 500 f.Kr) er det gjort funn av reiskap av jern. Desse er mellom dei eldste funn av reiskap av jern i Norge. Gravfunn som er gjort elles i landet frå denne tida viser at jern mest blei brukt som smykkemetall.

Talet på gardar på Forsandmoen aukar etter at jernet blei introdusert, og det er påvist ei kontinuerleg busetting frå bronsealderen og gjennom heile eldre jernalder (500 f.Kr. – 550 e.Kr.). Kring starten på vår tidsrekning skjer det ei endring i byggemåten. Nå blir det eit klart skilje i husa mellom menneske og dyr, og husa blir mye større. Talet på gardar ser ut til å auke til kring 10, og opp til 16 mot slutten av perioden.

Etter ei busettingshistorie som strekte seg over meir enn 2000 år, startar ein nokså rask reduksjon i busettinga frå ca. 400 e.Kr, og dei siste gardane blir fråflytta i første halvdel av 600-talet. Trond Løken, som leia utgravingane på Forsandmoen, tenkjer at det kan ha vore ulike årsakar til dette: Langvarig utarming av ressursane, klimaendring, samanbrot i den politiske organiseringa, eller pest.

Da er det interessant å sjå at det like i nærleiken var livskraftige samfunn som opprettheldt busettinga lenger enn på Forsandmoen. Med bakgrunn i planlagt bustadbygging i Bergevik blei det i 2013 gjennomført undersøkingar og utgravingar på eit område som omfatta vel 4000 m², berre ein brøkdel av Forsandmoen, rett nok, men med interessante resultat.²⁷

Undersøkinga førte til påvising av ni sikre hus frå bronse- og jernalder over eit tidsspenn som varte frå overgangen mellom yngre steinalder og eldre bronsealder (ca. 1800 f.Kr) til og med vikingetid (ca. 1000 e.Kr), altså eit vidare tidsspenn enn for busettinga på Forsandmoen. Arkeologane peikar på den dominerande visuelle plasseringa desse husa måtte ha i fjordlandskapet, og den strategiske posisjonen i forhold til trafikken på fjorden og kontrollen med nettverket av handelsvegar som gikk inn fjordane og over fjellet til bygdene austanfor.

Jernalderhuset på Landa.

Andre utgravingar har påvist to andre busettingsområde på Forsandneset. Men det har og vore viktige busettingar andre stader i Forsand mot slutten av jernalderen, m.a. i Espedal,

---

²⁷ Dahl, Barbro, Husvegg, Jon R., Soltvedt, Eli-Christine og Åhrberg, Eva Schaller: *Arkeologisk og botanisk undersøkelse av hus i Bergevik*, oppdragsrapport 2017/14, Universitetet i Stavanger/Arkeologisk museum 2017

Kolabygda og Lysebotn. Trond Løken konkluderer med at det kan ha vore nesten 25 gardar i bruk mot slutten av jernalderen, i tillegg til landsbyen på Forsandmoen.

I middelalderen (etter 1050 e.Kr.) og fram til Svartedauden ser det ut til at talet på gardar kan ha auka til kring 50. Det kan bety at det tidleg på 1300-talet kan ha budd ca. 600 personar i bygdene.

Landa

Med bakgrunn i den nye kunnskapen som utgravingane på Forsandmoen ga, blei det semje mellom Arkeologisk museum og Forsand kommune om å arbeide for ein måte å formidle resultatane på. Dette førte til etablering av fortidslandsbyen Landa med rekonstruerte hus frå bronsealder og jernalder. Det første huset sto ferdig i 1995.

Jernalderhuset/smia skulle vera eit hus for demonstrasjon av handverk og eigenaktivitet.

Arbeidet med rekonstruksjon av husa var ein milepel i arkeologien i seg sjølv. Det ga høve til det som arkeologane kallar eksperimentell arkeologi og arkeobotanisk forskning, der ein med grunnlag i den kunnskapen ein hadde vunne gjennom utgravingane søkte å rekonstruere det ein ikkje visste så mye om. Det var nødvendig å utvikle både ei ny materialforståing og

kunnskap om bruk av forhistorisk verktøy (bronseøkser). Til hjelp i arbeidet med å utvikle kompetansen hos dei som skulle gjera jobben fekk ein hjelp av Arbeidsmarknadsetaten.²⁸

Prosjektet blei organisert som ei stifting, Stiftinga Landa – Fortidslandsbyen på Forsand, etablert 22. mars 1995. Til reising av husa fekk stiftinga støtte frå Ryfylkefondet, Norsk Kulturråd, Rogaland fylkeskommune, Forsand kommune, og ein ganske betydeleg sum frå private sponsorar. Med hjelp frå Heritage Limited i York blei det utarbeidd ein plan som omfatta 13 førhistoriske bygningar plassert inn i eit miljø prega av førhistorisk jordbruksverksemd. Ein lukkast med rekonstruksjon av 4 hus, bronsealderhuset som var ferdig i 1995 og eit lite lagerhus frå same tidsrommet ved sida av, ein gildehall som var ferdig to år seinare, og ei smie frå folkevandringstida.

Det var nok lettare å få midlar til reising av husa enn til vedlikehald og drift av dei. For å styrke næringsdelen av prosjektet fekk stiftinga støtte av bygdeutviklingsmidler til reising av smia. Tanken var å drive med smiing av jernreiskap, støyping av bronsesmykke, spinning, veving og leirkarframstilling, treskjeri, dreining og matlaging. Dette skulle drivast av lokale handverkarar og husflidsinteresserte med sikte på sal av produkt. Tilleggsverdien var eit levande miljø som styrka opplevingsverdien for publikum.²⁹

Men Landa blei ingen god butikk i seg sjølv, og omgjevnadane såg ikkje den verdien Landa kunne vera for utvikling av reiselivet i regionen. I 2001 sette Forsand Næringsforening i gang ein underskriftsaksjon mot ytterlegare løyvingar til Landa.³⁰ I første omgang ser det ut til at Landa blei redda av Rogaland fylkekommune og Ryfylkefondet³¹, men Fortidslandsbyen blei snart eit privat foretak som i 2018 blir marknadsført som «Landa Park – Levende historie». Det er kombinasjonen med utleige og drift av campingplass som gir eit visst økonomisk grunnlag for drifta. Det er likevel ei drift som må bygge på ein stor porsjon idealisme hos eigarane, og som ikkje gir noe overskot til nødvendige investeringar.

Det alvorlegaste er tilstanden til dei rekonstruerte husa. Gjenreisinga var ei eksperimentering i mulege byggemåtar, alle løysingar var ikkje like vellukka, men utviklinga er ikkje følgt opp verken med registreringar, vedlikehald eller utbetringar. Resultatet er ein bygningsmasse i forfall, der akutte løysingar har vore nødvendige for å hindre samanbrot.

Det kan sjå ut til at Fortidslandsbyen har falle mellom fleire stolar der krava til kommersiell drift og krava til museal forvaltning har kome i skvis. Ein skulle tru at forteljinga om Landa var sterk nok til å tiltrekke seg eit stort publikum, men det ser ut til å vera tyngre å selja bronsealder og jernalder enn vikingtida som er svært i vinden mange stader.

Landa balanserer i dag på ein knivsegg, der utvegane til kollaps er overhengande. Skal ein ikkje berre redde det som er der i dag, men også bygge ut publikumsformidlinga, krevst det både organisatoriske og økonomiske grep av grunnleggande karakter.³²

²⁸ Løken, Trond: *Landa – Fortidslandsbyen på Forsand*, i Frå haug ok heidni nr. 1/1995, Arkeologisk museum i Stavanger 1995

²⁹ Løken, Trond: *Høvdingens gildehall på Landa – Fortidslandsbyen på Landa*, i Frå haug ok heidning nr. 2/1997, Arkeologisk museum i Stavanger 1997

³⁰ *Snevert utspill om Landa-byen*, Stavanger Aftenblad 30.04.2001

³¹ *Ryfylkefondet støtter Landa*, Stavanger Aftenblad 2.04.2003

³² Refleksjonane om Landa bygger på synfaring og samtale med dei nåverande eigarane.

Det er registrert ei rekke gravhaugar i Forsand. I samband med uttak av grus og sand er ein del av dei undersøkte. Arkeologane meiner funna i gravene vitnar om ein jamn bondestand.

Kulturminne frå nyare tid

Med bakgrunn i dei registreringane som det er gjort greie for ovanfor, har vi gått etter det vi kunne vente å finne av kulturminne frå nyare tid i Forsand, og vi har prøvd å vurdere verneverdiane etter dei kriteria som vi gjorde greie for tidlegare, slik dei registrerte objekta framstår i dag. Nedanfor følgjer eit oversyn over det vi har sett. Til slutt i dette kapittelet prøver vi oss på eit bygningshistorisk oversyn.

Men så er det altså slik at dei registreringane som er gjort tidlegare berre omfattar kulturminne frå før 1900. Vi har derfor delt oversynet i to, første delen handlar om dei eldste bygningane, dei som vi kalle kulturminna frå bondesamfunnet, medan andre delen handlar om industrisamfunnet. I Forsand var det særleg kraftutbygginga som tok bygdene inn i industrisamfunnet, men vi skal heller ikkje gløyme steinindustrien, treindustrien og noen få minne etter den viktige båtbygginga.

Bondesamfunnet

Bondesamfunnet er eit nokså grovt og upresist omgrep, og noen vil hevde at det i altfor stor grad peikar mot landbruket som kjerna i historia, og gløymer den viktige rolla som t.d. fisket har spelt. Men det er ikkje til å unngå at det er garden og husmannsplassen som er utgangspunktet for å forstå det gamle samfunnet, med sine hus, grunnar og det kulturlandskapet som hørte til. Og går ein til folketellingane finn ein at eit overveldande tal innbyggjarar har oppgitt «Landbonæring» som sitt erverv. I 1900 var det berre noen ganske få som oppga fiske eller noen form for industri som sitt inntektsgrunnlag.²⁸ Det er såleis grunn til å tenkje at det er bondens og husmannens landskap vi ser når vi reiser rundt og tar inn over oss det førindustrielle landskapet i Forsand.

Nedanfor skal vi gjera greie for det vi har sett, og kva vi, ut frå allment aksepterte kriterium, meiner er kulturminne som i særleg grad kan bidra til å formidle kunnskap om og opplevingar av det historiske grunnlaget for ein bygdeidentitet. Eventuelle forslag til tiltak for å sikre, vedlikehalde eller formidle kunnskap om desse kulturminna vil vi komma tilbake til i handlingsdelen av kulturminneplanen.

Forsand

Vi startar i sentrum, der vi finn det nærmaste ein kan kalle ein tettstad i Forsand, sett bort frå Flørli og Lysebotn, og kanskje Helle. Her låg gardane solvende og fine på neset som er danna mellom utlauget av Lysefjorden og Høgsfjorden. Noen kallar det for Forsandneset, for å skilje det frå Forsand kommune, men det handlar eigentleg om tre område for tidleg etablering av gardar: Berge, eller Underberge, i nord, Gøysa i midten (kring kyrkja), og Forsand i sør. På desse stadene blei bygningane organiserte i klyngetun med jordvegen kring om. Det er ikkje

---

²⁸ Statistisk sentrabyrå, *Folketælling 1900*, https://www.ssb.no/a/histstat/nos/nos_iv_111.pdf

så lett å få auge på restane av denne strukturen i dag, men framleis er det linjer i landskapet skapt av steingjerder, geiler og kantvegetasjon som kan gi oss ei oppleving av korleis det ein gong såg ut.²⁹

Under SEFRAK-registreringa var det eit tredvetal bygningar på Forsand som blei funne verdige til å blir registrete, og så ei handfull til i Fossanhagen. Langs strekket frå kommunehuset og nord til Berge er det fleire bygningar som peikar seg ut i eit kulturminneperspektiv.

Ein av dei meir interessante er hovudbygningen på Forsand-garden, gnr. 41/3, som ligg rett sør for kyrkja. Det er eit stort og romsleg Ryfylkehus (meir om byggeskikken lenger bak). Tidfestinga av huset er noe usikker, men det kan ha gjennomgått ei større ombygging i 1895, og så er det nok utført diverse arbeid på huset etter det. I tillegg til å vera hovudbygningen på garden har huset ein tilleggsdimensjon ved at det har fungert som postopneri. Forsand fekk postopneri i 1871. Det var Jakob B. Forsand som tok det på seg, og opna postkontor i sitt eige hus. Der blei postkontoret verande til i 1961. Dette er altså eit hus som har aldersverdi, som er ein viktig del av historia til Forsand-garden, og som har kulturhistorisk interesse som posthus. Ombyggingar og fasadeendringar har gjort at noe av autentisiteten i detaljane har gått tapt, men hovudtrekka i bygningen er framleis godt lesbare.

Hovudbygningen på Fossan, gnr. 41/3, har omfram historisk interesse fordi det fungerte som posthus like fram til 1961.

---

²⁹ Gangenes, Løkken og Adenstaedt: *Utviklingen av Forsand sentrum*, NLH 1990

Vest for kyrkja ligg husa på Gøysa, og på nordsida Berge. Her er det bygningar som er viktige for å forstå strukturen i gardslandskapet, men fleire av bygningane er såpass sterkt ombygde at bygningane i seg sjølve gir eit svakt grunnlag for å forstå korleis den opphavlege gardsbusetnaden såg ut. Det er dessutan fleire bygningar som er erstatta av nye på 1900-talet, utan at desse «nye» har kome med i registreringane. Eit godt eksempel på ei slik utvikling finn vi på Berge, gnr. 37/1, der det står eit praktfullt hus i sveitserstil som er oppført kring 1917/1919. Huset er velhalde og detaljeringa godt ivaretatt. Det hører også løy til, medan eit eldre Ryfylke hus som sto mellom løy og det «nye» huset er rive.

Bergevik

Den største interessa for bevaring er knytt til det tette og eksotiske sjøhusmiljøet i Bergevik, der gardane på Berge hadde nausta sine. Her er vi i eit område som er underlagt den einaste reguleringsplanen i Forsand med verneformål, og her har også Forsand kommune engasjert seg i museal aktivitet.

Sjøhusmiljøet i Bergevik er verna gjennom regulering til bevaringsformål.

I reguleringsplanen som blei vedtatt av Kommunestyret i september 2012, er naustområdet lengst vest i planområdet, mot Joker, regulert til spesialområde for bevaring. I dette området skulle det ikkje vera tillatt å rive eksisterande bygningar, men slike bygningar kunne settast i stand dersom «målestokk, takform, fasadar, vindaugsinndeling, dør- og vindaugsutforming og

materialbruken er den same, eller mest mulig tilbakeførast». Trass desse føresegnene står det i dag eit nytt naust midt i det verna bygningsmiljøet.

I tillegg til dei kvalitetane dei opphavlege bygningane har i seg sjølv, og det miljøet dei er ein del av, er det også knytt kulturhistorisk interesse til dei, ikkje minst til det huset som ligg lengst ut i sjøen, og som Forsand kommune har gjort avtale om å kunne bruke til museale formål. Huset blei reist som sjøhus kring 1850, og det var krydding av brisling til ansjos, salting av agnskjell og konservering og salting av sild i tønner som var hovudaktivitetane i starten. Huset er såleis eit minne om sjøbruket i Forsand. Men det kom etter kvart til å ha fleire funksjonar som gjer det interessant. Da folk i Lysefjorden skulle til kyrkje kom dei gjerne dagen før, og sjøhuset blei brukt til overnatting før messa på søndag. Men det blei og brukt som fast bustad, og tente ei tid som fattighus. Ved folketellinga i 1900 var det 9 fastbuande i sjøhuset. Den siste som budde i sjøhuset døydde i 1971. Det har og vore drive trevareverkstad i huset.³⁰

Sjøhuset i Bergevik er eit hus som rommar interessante kapittel i Forsand-soga, og som saman med nabohusa, i eit av dei sto ein skomakarverkstad som nå er i eiga til bygdemuseet, utgjer eit bygningsmiljø som både gir grunnlag for kunnskap og for opplevingar. Den smale vegen mellom bygningane er blitt døypt for «Skomakargata». Dei nærmaste bygningane på øvresida av vegen er også bygningar som er oppførte før 1900, og såleis ein del av den gamle busetnaden i Bergevik.

Fossanhagen

Langs sjøen mot aust, vend mot Høgsfjorden, ligg Fossanhagen som ein bortgøymd idyll. Her har vore mye byggeglede dei siste åra, men under SEFRAK-registreringa blei det funne ei handfull bygningar frå før 1900, mellom desse eit par hus med interesse ut over det alminnelege.

Det eine er kalla «Anna-huset», truleg etter Anna Nærbø Rettedal som bygde huset i 1870. Det er eit lite og upretensiøst hus med ei grunnflate på ca. 50 m² i 1 ½ etasje. Huset er godt bevart og godt vedlikehalde. Litt lenger sør ligg «Karsten-huset», berre ørlite grann større. Også dette ganske godt bevart, sjølv om det har gjennomgått noen større fasadeendringar enn «Anna-huset». Det hører også ei løa til «Karsten-huset».

Nærmare sjøen ligg enda eit hus i same storleiken, kalla Flatvold, truleg oppført kring 1890. Ikkje å undrast over da at dette er eit hus med sterkare sveitserpreg enn dei to hine. Også dette eit hus i god stand, men såpass sterkt modernisert at noen av detaljane i fasaden har gått tapt.

Fossanhagen var eit område folk fekk setta seg nedpå som plassfolk gjennom bygselavtalar med Forsandgarden, seinare på kjøpte småbruk. Og før det kom veg til Helle og Espedalen var det her kyrkjefolket frå Høgsfjorden la til når dei skulle til messe, gravferder eller bryllaup.³¹ Det er såleis eit område av kulturhistorisk interesse, men det er og eit bygningsmiljø som gir grunnlag for gode opplevingar av historia.

---

³⁰ Berge: *Sjøhuset i Bergevik*, Forsand kommune 1996

³¹ Engen: *Forsandboka II*, Forsand 1985

Fossandhagen er ein idyll med godt bevarte hus, neon av dei i SEFRAK-registeret, og med noen ganske vellukka tilpassingar av nybygg.

Haukali

Forbi Esmarkmorena og nesten til endes på Haukalivatnet ligg Haukali. Her står eit av dei best bevarte gardshusa i heile Forsand. Når eldste delen av det gamle våningshuset på gnr. 33/1 er bygt har vi ikkje opplysningar om, men den nåverande utsjånaden fekk det ved ei ombygging i 1913. Det er eit midtgangshus i 1 ½ etasje, ei stove i kvar ende, gang og kjøkken på midten. Utvendig er dei gamle empireglasa i behald, det står liggande kledning med staff på veggane, og huset er tekka med skifer. Ved ombygginga i 1913/14, der hovudgrepet var å bygge på den austre stova, fekk det trekk frå den tids mote. Takutstikk og listverk vitnar om påverknad frå sveitserstilen.

Det ekstraordinære med våningshuet på Haukali er at det heller ikkje er gjort store endringar inne. Berre eit lite tilbygg på baksida blei i 1987 sett til for å dekke moderne sanitærfunksjonar. Huset var i bruk som våningshus på garden til i 1994/95.

Løa på garden har ei usikker tidfesting på 1800-talet ein gong. Den «nye» delen blei bygt på i 1937 etter at eit uver hadde tatt i ferde med den gamle løa. Det er i utgangspunktet ei grindaløe med fjøs. Mye av kledningen ser ut til å vera original, men den siste kledningen er av det slaget som blir kalla villmarkspanel.

Dei to registrerte husa på Haukali er godt vedlikehaldne, gamle delar er reparerte og vidareført, delar som måtte skiftast er i hovudsak erstatta med gode kopiar. Våningshuset på Haukali er eit godt referanseobjekt for byggeskikken slik han var ved inngangen til det 20. hundreåret.

Den gamle hovudbygningen på Haukali, gnr 33/1, er kanskje det best bevarte huset i sitt slag i heile Forsand.

Oanes og Kolabygda

På vestsida av Lysefjorden, og på nordsida av Høgsfjorden, ligg Oanes og Kolabygda. Fem av husa ytst på Oanes er registrerte som bygningar med høg kulturhistorisk interesse. Fremst mellom desse er hovudbygningen på gnr. 2/1, lengst sør på neset, som er eit fint og velhalde Ryfylkehus i 1 ½ etasje med ein liten veranda på framsida, og ein kvist og eit bislag på baksida.. Truleg bygt ein gong i første halvdel av 1800-talet, men ombygt og heva i 1895. Det var truleg da det fekk preg av sveitserstil. Seinare er det nennsomt modernisert, men med god vilje til å ta vare på den opphavlege utsjånaden. Det hører eit eldhus, ei løe og eit naust med til gardsmiljøet. Som heilskap, og som eit landemerke ved innseilinga til Lysefjorden, er dette eit godt synleg og viktig kulturminne.

Husa på Oanes er viktige landemerke ved innseilinga til Lysefjorden. Våningshuset på gnr. 8/1, som er bygt i 1863 og ombygt i 1895, er modernisert på ein måte som gjer at det framleis er eit funksjonelt og godt hus, samtidig som viktige trekk ved byggeskikken er tatt vare på.

Sisselhuset

Langs vegen opp mot Kolabygda, på Levik, ligg «Sisselhuset», eller «Sisselstova», tidlegare «Torsteinhuset» etter første brukaren, som ei påminning om meir nøkterne måtar å ordne seg hus på. Andre, og siste brukaren var Sissel Ivarsdtr. som budde i huset til i 1935. Huset hørte til ein plass under garden Levik. Det er truleg bygt i 1842, og påbygt kring 1880. Det spesielle med huset, og som gjer det unikt, er at det er eit samanbygt hus med stovehus i eine enden og løe i andre. Det er taket som bind dei to delane saman. Stovehuset har ei lafta stove og kammers, gang og kjøkken. Løa er bygt i stavkonstruksjon. Eit rom er delt av med ein sleppverkskonstruksjon, det er ein sjeldan bevart konstruksjon. Det har nok vore ein del slike hus i Ryfylke, men det er svært få av desse som nå er bevart.

Huset er sett i stand med støtte frå Forsand kommune, og økonomisk tilskott frå Rogaland fylkeskommune (RUP), Fylkesmannen (SMIL) og Ryfylkefondet. Det er tidsmessig møblert og framstår nå som eit museumshus.

Sissel-huset på Levik er interessant fordi det er eit av svært hus att der våningshuset er bygt saman med låa. Huset er innreidd på tidsriktig vis og framstår som det nærmaste ein har eit museumshus i Forsand.

Kolabygda

Kolabygda er namnet på skulekrinsen mellom Høgsfjorden og Lysefjorden, men ser og ut til å ha vore brukt i ei snevrare tyding om bygda med gardane Lerang, Meling og Nordland. Her ligg gardane med iaugefallande tun opp frå lune vikar langs Høgsfjorden. Mange turistar finn vegen opp frå rundkøyringa på Oanes, og har glede av å sjå både den småkuperte naturen med vekslande skog, fjell og dyrka mark, dei fine gardane, og vikene med naust og andre sjøhus.

Det første bygdelaget er Erevik. Her var det registrert fire hus under SEFRAK-registreringa i 1985, men berre to står att i dag, våningshuset i «gamletunet» på gnr. 7/5 og på gnr. 7/4. Det første blei tillagt høg verneverdi i 1985, og er i form eit typisk Ryfylke-hus i 1 ½ etasje med eit bislag på baksida. Men huset har gjennomgått ein del endringar, som gjer at autentisiteten ikkje lenger er så god. Nabohuset er enda sterkare modernisert.

I neste vik, i Ytre Skeivik, finn vi eit hus som er mellom dei mest autentiske i Forsand. Det er det opphavlege våningshuset på gnr. 6/2. Huset ser ut til å ha både den gamle glattkantkledningen i behald, dei gamle glasa, inngangsdøra og listverk og andre detaljar frå ei forsiktig påverking av sveitserstilen. Huset skal vera bygt i 1860, men har nok gjennomgått noen endringar etter det. Hovudinngangen på nedsida (framsida) er borte, og det har fått tak av betongstein, men har elles mye av det gamle intakt.

I Ytre Skeivika finn vi eit av dei meir autentiske husa i Forsand. Huset ser ut til å ha både original kledning og originale glas med listverk og detaljar god i behald, men det har fått betongstein på taket.

I den gamle hovudbygningen på Meling står det framleis glas som var typiske i klassisismen, med 4 glas parvis i høgda.

På dei to neste gardane er det registrert ei rekke bygningar som blei vurderte til å ha høg verneverdi. Først Meling der det gamle våningshuset på gnr. 4/1 er under rehabilitering. Ein trur huset kan vera bygt tidleg på 1800-talet, men seinare påbygt. Ein kan sjå det på glasa. Her står det framleis glas på framsida av huset, som var typiske i klassisismen (1780-1810), småruta glas i torams innfatning, to glas i breidda, fire i høgda. På denne sida av huset ser også den originale kledningen ut til å vera i behald. Det er original teglstein på taket.

Ørlite grunn lenger ned mot sjøen ligg våningshuset på gnr. 4/12, nå feriehus. Huset skal vera bygt kring 1885, og har preg av sveitserstil, men har gjennomgått ein del endringar. Her har det opphavleg vore empireglas, med tre glas i høgda i kvar rame. Glasa er under utskifting, men med nokså god tilpassing til den gamle inndelinga og dei gamle dimensjonane. Her er ny og gamal kledning med staff og originale teglpanner på taket.

På Meling var det og to naust som var registrerte med høg verneverdi. Dei ligg i ei naustrekke der det i dag står fire naust i alt. Det eine av dei registrerte nausta er rive og erstatta av eit nytt, det andre er redda av eit bølgeblekktak. Det best bevarte i naustrekka er nauset til bnr. 3, som ikkje er registrert, men som står i si opphavlege form med umåla, ståande kledning og panner på taket.

Nausta på Meling. Det eine av dei som var registrert som verneverneverdig (det nærmaste) er rive og erstatta av eit nytt, det andre er redda av eit bølgeblekktak.

På nabobruket mot nord, Nordland, finn vi den sterkaste opphopinga av registrerte bygningar i den høgaste verneklassa i heile Forsand. Her var det ei omfattande oppbygging av bygningsmasse i åra 1877- 1880, og husa står om lag som dei blei bygde den gongen.

Hovudbygningen er eit staseleg, vel utvikla sveitsarhus med frambygt veranda, staffa kledning, krysspostglas med tre ruter i høgda. ein overflod av snikkardetaljar, og raudt pannetak. Alt er ikkje gammalt. Eigentleg er det meste nytt. Men utskiftingane er gjort med stor sans for den opphavlege utsjånaden. Eit tilbygg er sett til på baksida.

Det eldste huset på garden skal vera eldhuset, truleg bygt tidleg på 1800-talet, eit hus sett opp av steinblokkar mot eit fjell nord i tunet. Her er stor grue og rom for oppbevaring og bearbeiding av råvarer. Det var rom for mjøl og korn på loftet. Eldhuset fungerte altså også som eit stabbur. I tunet står og ei diger løe som er fornya med både ny kledning og platetak. Eit stort folgehus er under rehabilitering. Nede med sjøen står eit grindbygd naust med ståande kledning og panner på taket.

Ved sida av at husa på Nordland, trass i visse ombyggingar, utskiftingar og utbetringar opp gjennom åra, framstår som ganske autentiske, finst ein unik dokumentasjon om dei. Det er få stader ein finn opplysningar som gir utfyllande opplysningar om byggearbeida og kven som utførte dei. På Nordland har ein denne dokumentasjonen. Det gjer at bygningane i større grad enn andre stader kan bidra til kunnskap om byggeskikken.

Hovudbygningen på Nordland blei bygt kring 1880 og har fått sterkt preg av sveitsarstil med framtrekt kvist og rike detaljar.

Sveitsarstilen er kjenneteikna ved vertikale former og stor snikkarglede. Her frå kvisten på Nordland.

Det høyrer fleire verneverdige hus til garden på Nordland, m.a. eit godt bevart naust.

Lysefjorden

Lysefjorden er indrefiletet i reiselivet i Ryfylke. Fleire hundre tusen besøker fjorden kvart år. Dei fleste vil til Preikestolen eller Kjerag, mange ser Lysefjorden frå dekket på ein cruisebåt. Dei fleste kjem for å sjå naturen, men vi kan vel tenkje oss at synet av bygningar langt oppe i fjellssidene får ein og annan til å utbryte eit «amazing» eller «incredible». Det mest overraskande er truleg at det har budd folk innerter fjorden. Minna etter dei som har budd der finst ennå, men dei er under harde angrep frå ver og vind. Noen stader blir tatt vare på som feriebustader, andre som lekk i forsøk på næring, men det finst ingen samla plan for vern og bruk av minne som kan bidra til kunnskap om og ei større oppleving av fjorden for dei som besøker han.

Andre stader har ein lukkast betre med dette. Stjerneeksemplet er fjordsystemet kring Storfjorden på Sunnmøre, der Storfjordens venner har stått bak istandsetting av i alt 130 bygningar, og arrangerer turar og seminar i eitt sett. Det skjemte nok ikkje ut at Dronning Sonja og Kong Harald valde ein av gardane, Skageflå, som feststad for sølvbryllaupet sitt i 1993.³²

Lysefjorden har eit potensiale. Fjorden er alt verdskjent og lett tilgjengeleg, vi lærer at folk spør etter meir mangfaldige opplevingar, djupare forståing og eit differensiert aktivitetstilbod. La oss prøve oss på eit statusoppdatering.

Sørsida av lysefjorden

På sørsida av Lysefjorden er det registrert nyare kulturminne på Eiane, Fossmark, Kallali og Flørli. Men i litteraturen og i manns minne er det mye meir. Eittersom vi ikkje har systematiske registreringar å bygge på, og det ikkje ligg i ramma for kulturminneplanen å drive med nyregistrering og kjeldegransking, må vi gå litt lett over ein del av dette. Men noe finn vi at likevel bør nemnast.

I Lastabotn, på innsida av Bergsholmen, var det ei viss gruvedrift på 1700-talet, men ho blei ingen varig suksess. På 1800-talet blei det gjort forsøk på å ta opp att gruvedrifta. I 1881 kom engelske interesser inn i bildet, men det gikk heller ikkje så godt. Siste forsøket på å hente ut malm frå Lastabotn blei gjort i 1915. Da blei det tatt ut 100 tonn malm, men det blei ikkje noe meir med det.³³ I manns minne blir det fortalt at Lastabotn blei brukt som koloni for spedalske.³⁴

Skreddaren er namnet på eit nes litt lenger aust. Neset har vel fått namn etter ein skreddar som heldt til i eit lite hus nede med sjøen. Huset står ennå, men i dag er det hyttefeltet lenger bak

---

³² Storfjordens venner: <https://www.storfjordensvenner.no/>

³³ Brandal: *Fjordafolk*, Forsand kommune 2002

³⁴ Ein del av det som blir tatt med om kulturminne i Lysefjorden bygger på intervju med Jan Gunnar Helmikstøl og Arve Notvig som begge har interessert seg sterkt for Lysefjord-historia og brukt mye tid på å oppspore minne etter livet i fjorden.

som dominerer landskapet. Her, som andre stader langs fjorden, blei det tatt ut granitt, og det står ennå ei fin brygge der bygt av kilt stein.

Vika var ein av plassane der dei dreiv med såkalla tøffelfabrikk, dei produserte botnar til tresko. Det var fleire slike, og dei var del av ein treindustri som fekk eit stort omfang, særleg på Helle.

Vidare kjem vi til Dørvika, som i dag er badeplass, men der ein og kan finne tufter. Under Nedre Eiane var det ein stusseleg husmannsplass kalla Pannevik. Tuftene etter denne viser og godt att i terrenget. Eiane skal vi koma tilbake til, men neste vik innafor heiter Aslakskårvika. Her skal det ha vore drive med båtbygging.

Og så er det Mulen. 200 meter opp i lia låg Mulen, som var plass under Forsand-garden. Plassen blei seinare ein sjølvstendig eigedom. Det kan nok ha budd folk der, men i manns minne er det eigedom som først og fremst har hatt verdi som skogeigedom. Eit naturfenomen i form av ein høgreist stein, eller klippe litt opp i lia har fått namnet Giskå, også kalla Jomfru Marie med barnet. Det er rimeleg å tru at plassen Giskasedet har namn etter Giskå. Dette var enda ein nokså stusseleg plass i skiftet mellom Fossmork og Kallali. «Når ein dag farer med båt framom Giskasedet, skulle ein ikkje tru at det har budd folk her,» skriv Sigleif Engen i Forsandboka. «Plasset låg på ei lita slette øvst på ei rås som stikk ut som eit lite nes i Lysefjorden». Men ser ein godt etter kan ein finne tufter etter eit samanbygd hus med stove i eine enden og løe og fjøs i andre enden, truleg av same slaget som Sisselhuset på Levik.

Og det er meir, det er ei rekke hellerar, i Vika, Litla Dørvika og Aslakskårvika, i Kvassnesli, ved Galtasteidn, det er misjonsårkrar, t.d. på Litle Bergsholmen, ei dryppsteinsgrotte ved Holmen Grå, ein fin landningsplass i Katthavn og ein god opplagsplass for jekter i Jektajuvet. Før ein kjem til Flørli passerer ein Urneset. Her budde familien til Pilt-Ola ei stund (sjå meir om det lenger ned), og det er restar etter steinbrot her. Det er historier knytt til Gullkista, Tjuvhola, Eilevsjuvet og Geitaneset. Ikkje minst er det fjerdingsskifta.

Fjerdingsskifta i fjorden

Før det kom båtruter på Lysefjorden måtte dei ro. Dei fekk ikkje båtruter før i 1887, men trafikkgrunnlaget var skralt, og det var ein kamp for å få støtte til å oppretthalde eit minimum av dampskipsfart på fjorden. Dei rekna at det var seks gamle mil frå Lyse til Stavanger - det er Sigleif Engen som skriv om «gamle mil» - ei norsk mil var før 1889 rekna til 18 000 alen, 11 295 meter. Det måtte vera hardt å ro så langt. Fjorden var derfor delt inn i skifte, så alle visste kor dei skulle bytte om å sitte med årene. Det var rekna 22 skifte heile vegen frå Lyse til Stavanger, 15 ut til Forsand.³⁵

Namna på fjerdingsskifta festa seg naturleg nok i minna til folk, og mye tyder på at dei hadde høg alder, viktig som Lysefjorden hadde vore i lange tider som ferdselsåre ikkje berre for dei som budde langs fjorden, men også for folka austantil.

Fjerdingsskifta følgjer nordsida av fjorden ut til Tålshedleren, rett nedom Bakken. Rekna frå

---

³⁵ Engen: *Forsandboka*, del I/I, Forsand 1981

Lyse er det skifte ved Skomagarsholet, ei hole rett inn i bratte fjellet, Dyrablod, Pigsteidn mellom Sabakken og Håleller), Krossnes, Skjebastyret, Kåsaklobben (under Kåsen), Bispaskjevå (mellom Kallastein og Songesand), og altså Tålshedleren. Herifrå følgde ein sørsida av fjorden og hadde skifte ved Bådabekken (ved Mulen), Fossånå (nedom Fossmork), Kvassnes, Holmengrå, Godlurå (litt utanfor Vika), Giskalineset og Forssanøyren.

Lysefjorden har lag på lag med minne etter dei som har brukt han og skapt seg ein leveveg i dei bratte liane. Mye har gått tapt, og mange stader er det ikkje anna enn veik kunnskap om namna att. Det vil likevel legge verdi til opplevinga av fjorden om noen av desse minna kunne løftast fram og gjerast tilgjengelege. Men vi er ikkje ferdige med sørsida av Lysefjorden. Vi må sjå nærmare på dei stadene som tidlegare er registrerte, og der det faktisk står synlege kulturminne att i landskapet.

Bergsholmen

Midt i innseglinga til Lysefjorden ligg Bergsholmen. Bergsholmen var opphavleg plass under Underberge. Sigleif Engen trur det var den første plassen under denne garden som blei tatt i bruk. Men i 1867 var plassen matrikulert som sjølvstendig gard. Når den første brukaren sette seg til på Bergsholmen, eller Kuholmen som han skal ha vore kalla, er noe usikkert, men det var i alle fall på 1600-talet ein gong.

På Bergsholmen står eit våningshus, ei løe og noen hus nede ved sjøen. Våningshuset kan ha sitt opphav frå 1700-talet, men framstår i dag som det gjorde etter ei ombygging kring 1920. Empireglas og små teikn til sveitsarstil vitnar og om det.

Under SEFRAK-registreringa er det oppgitt at det nåverande våningshuset skal vera sett opp på slutten av 1700-talet, og ombyggt kring 1920. Huset er eit fint døme på lokal byggeskikk med ei stove i kvar ende, gang og kjøkken på midten, kammers og ein lem med soverom i kvar ende. Dersom det er ombyggt så seint som i 1920 kunne ein ha venta eit større innslag av sveitsarstil, men det finn ein fint lite av, bortsett frå noe listverk som har umiskjønneleg sveitsarpreg. Glasa er ordinære empire-glas med tre ruter i kvar ramme, glattkanta kledning og panner på taket. Huset har stor grad av autentisitet, og staden er lett å forstå som ein sentral plass i fjorden for dei som ferdast der i ulike ærend. Sigleif Engen skriv litt om det i Forsandboka.

Retten ovanom våningshuset står ei intakt løe, og nede med sjøen er det eit utval sjøhus av ulike slag. Det er også ein fint oppmura sjøveg frå nausta og opp i tunet.

Fossmark

Fossmark, eller Fossmork, ligg i enden av Eidadalføret, opp frå Eiane på sørsida av Lysefjorden. Vi skal ikkje gløyme Eiane, men kjem tilbake til staden under omtalen av steinindustrien lenger bak.

Fossmark ligg høgt og fritt i enden av Eidadalføret. Fire av husa på garden er registrerte i SEFRAK. Eldste delen av løa, fjøset, er frå 1700talet. Våningshuset fekk si nåverande form i 1878.

Heilt øvst i dalen, på bruk nr. 1B, «der oppe», er det registrert fleire bygningar i høg verneklasse. Her har det vore drive gardsbruk lenge. Våningshuset som står der i dag er bygt i

1878, etter ein katastrofal brann som tok det gamle gardshuset. Rominndelinga er i stor grad slik som ho var, med midtgang, kjøkken og ei stove i kvar ende. I perioden 1947 – 1974 var det Martin Fossmark som var brukar på garden. Han var og ein framifrå målar, rosemålar og treskjerar. Han måla stovene på Fossmark med sjablondekor som framleis er der.

Utvendig ber huset preg av stor grad av autentisitet, sjølv om det kom nye glas i huset da det kom veg til Fossmark på slutten av 1970-talet. Også løa er godt bevart, og eit eldhus og ein utedo hører og med i tunet.

Tunet på Fossmark ligg høgt og fritt i dalen, med utsikt like ned til Lysefjorden og Preikestolen på andre sida fjorden. Husa blir tatt godt vare på og er ein viktig del av opplevinga av kulturlandskapet i dalføret. At det også var heimen til Martin Fossmark gjer ikkje staden mindre interessant.

Våningshuset på Fossmark ber sterkt preg av målaren og treskjeraren Martin Fossmark. Martha Haukeli Thu, som nå har Fossmark, er niesa til Martin Fossmark.

Kallali

I Kallali er det to bygningar som er registrerte med høg verneklasse, våningshuset på gnr. 26/2 i verneklasse A, og løa på gnr. 26/1 i verneklasse B.

Eldste delen av våningshuset skal vera frå kring 1750. Det er såleis mellom dei eldste ståande husa i Forsand. Det passer såleis bra at det er utstyrt med småruta glas, nye rett nok, men kopla og godt tilpassa den opphavlege utsjånaden. Kledningen er også skifta, og taksteinen. Det er eit hus som er godt stelt med, og sjølv om noe av autentisiteten går tapt når alt utvendig

blir skifta, er dette eit godt døme på byggeskikken i fjorden frå eit tidleg tidspunkt. Det står att ei lita løe vest for våningshuset, og ein stor grunn etter ei tidlegare løe på auststida.

Våningshuset på nabobruket, gnr. 26/1, er eit etterkrigshus, oppført i 1947. Det er stort, påbygt på eit tidspunkt, og velhalde. Den registrerte løa skal vera oppført ca. 1850 og framstår som nokså autentisk med ståande tømmermannskledning og pannetak. Løa står på ein fin tørrsteinsmur, som det elles er fleire av i området. På vestsida står det eit eldhus. Nede ved sjøen står eit mindre naust.

Husa i Kallali er kvitmåla, velhaldne og godt synlege for folk som fer innerter fjorden. I dag er dei feriestader, og dei har fått eit naboskap av fleire hytter i utkanten av bøane, men formidlar godt korleis det har sett ut og kva grunnlaget for levemåten var.

Husa i Kallali er ein viktig del av opplevinga av Lysefjorden. Dette er hus som blir haldne godt i stand.

Lyse og Auklend

Lysebotn blei etter krigen omforma til eit kraftverkssamfunn. Vi kjem tilbake til kraftverkssamfunna i Flørli og Lysebotn nedanfor. Men det er og to grupper av eldre bygningar opp frå Lysebotn der det er gjort registreringar med tanke på verneverdiar: Lyse og Auklend.

Øvst ligg Auklend, langs vegfar som har røter tilbake til dei gamle ferdslvegane, «skinnvegen», frå Setesdalen. Her er det tre bruk, på to av dei er det registrert bygningar av kulturhistorisk interesse. Våningshuset på gnr. 24/1 er bygt ca. 1845, og liknar mye på våningshuset på Bergsholmen, men vedlikehaldet er nedslept. I tunet ligg også ei løe frå ca.

1889 og eit eldhus til i tunet. Dette er hus med noe meir av det opphavlege i behald, men også desse er prega av manglande vedlikehald.

Våningshuset på gnr. 24/3 er i den andre enden av vedlikehaldsskalaen. Det er oppgitt at huset er bygt ca. 1750, men det er modernisert etter det, og framstår i dag med empireglas og sveitsardetaljar. Det hører løe og eldhus også til dette bruket.

På det tredje bruket, gnr. 4-5, er ikkje bygningane registrerte. Våningshuset er eit fint, lite hus i 1 ½ etasje av det slaget med to stover mot framsida, empireglas, kledning med staff. Bygt i 1924 og godt vedlikehalde. Løe ved sidan av, med eit fjøs som ser ut til å vera i ein meir kritisk tilstand. I fjøsveggen er årstalet 1903 rissa inn.

Husa på Auklend utgjer eit interessant bygningsmiljø med hus frå ulike tidsepokar, men forvaltninga av husa er såpass ulik at heilskapen i miljøet er svekka.

Da er det eit sterkare miljø på Lyse-gardane, der fem hus er registrerte som kulturhistorisk interessante, av desse tre i verneklasse B. Lengst aust, på gnr. 23/13 står eit våningshus med usikker datering ein gong på 1800-talet. Det har fått ny kledning, nye glas med utanpåliggende sprosser og plater på taket.

Nabohuset mot vest, på gnr. 23/12, er datert til ca. 1870. Det er same type hus, 1 ½ etasje, gang på midten, eit stove i kvar ende. På eit tidspunkt er dei fleste av glasa skifta ut med funkisglas, med det står fortsatt kledning med staff på veggane, og det ligg ruteskifer på taket. På baksida er eit dårleg tilpassa tilbygg. Det står ei intakt løe attmed huset.

På gnr. 23/11 står eit større hus. Det er i to etasjar, oppført 1889, opphavleg med klar påverknad av sveitsarstilen. Det er seinare modernisert og påbygt, men godt vedlikehalde.

Det mest interessante huset på Lyse-gardane er våningshuset på Hauane, gnr. 23/01. Huset er bygt i 1855, truleg som eit typisk Ryfylkehus. Taket blei løfta i 1922, og det var venteleg da det fekk sveitsarstilen, m.a. med frambygd kvist med veranda. Nåverande eigar tok over drifta i 1999 og har gjennomført omfattande reparasjon av huset, men med stor vekt på å ta vare på dei historiske detaljane. Glasa mot sør er framleis dei opphavlege, medan det elles er bytta glas. Innvendig er det berre gjort nødvendige endringar for å få plass til sanitær- og kjøkkenfunksjonar. Stova er vakkert dekorert av ein Ola Sirdøl.

Det interessante på Hauane er at våningshuset inngår i ein ganske vellukka satsing på reiseliv. Hauane får topp score på tilbakemeldingane frå gjestene sine, og har oppnådd pris som beste B&B hos Tripadvisor. I tilbodet til gjestene inngår ei nokså kreativ rehabilitering av dei nyare uthusa, særleg løa, der det er eit bade- og sanitæranleg i underetasjen som gir folk som ventar å finne ein hevdakjellar hakeslepp. Kulturhistorisk interessant er det også at Hauane truleg var sete for forhandlingane da Heiberg ville kjøpe heia til jaktformål. Mellom dei celebre gjestene har vore den finske feltmarskalk og seinare presidenten Carl Gustaf Mannerheim.

På Hauane har dei greidd å kombinere rimeleg bra vern av dei opphavlege kvalitetane ved bygningane med kreativ utnytting av sekundære rom i bygningane.
Samla sett framstår Lyse-gardane med eit bygningsmiljø som både gir forståing av produksjonslandskapet, og ei oppleving av den gamle byggeskikken. Men også her har

forvaltninga av bygningane såpass ulike mål at heilskapen i opplevinga av miljøet blir noe svakare enn han kunne vore.

Nordsida av lysefjorden

Vi skal ut fjorden att, og skal gjera noen grundigare stopp undervegs, men også på nordsida av fjorden er det ei rekke kulturminne som har gått under radaren for systematiske registreringar, eller som har mangelfulle opplysningar i forhold til situasjonen i dag. Vi skal minne om noen av dei her før vi går i land på Kallastein, Håheller og Songesand. Men før vi går om bord i båten frå Lysebotn må vi minne om Store Nedrebø, som var garden der Lyse Kraft etablerte seg, på den nordre delen av sletta ut mot sjøen i Lysebotn, og der bustadområdet til kraftselskapet er nå. Store Nedrebø, eller Nerabø. Det var dette som var den første garden i Lysebotn, og som har bruksnummer 1 i matrikkelen.

I skiftet mellom Store Nedrebø og Sabakken låg plassen Dyrablod. Det var ein liten plass, og i dag er det ikkje stort anna enn noen kydlestuvar ein ser ved første augekast, men ser ein nærmare etter kan ein finne hellerar og andre spor etter korleis folk har livberga seg på plassen.

Sabakken, som er lettare å sjå, og ligg rett før ein kjem til Håheller, var ein større plass, og eit sjølvstendig bruk da heimehuset bles ned og garden blei fråflytt i 1936. Det kan ha vore eit stort hus. Ein husgrunn på plassen måler 30 meter. Det kan tyde på at det var eit samanbygt hus, altså eit hus med våningshus og løe under same tak. Namnet kjem nok av at det blei drive sagbruk ved hjelp av vatnet i elva på Sabakken. Det var folka på Håheller som dreiv saga. Også på Sabakken er det funne hellerar som kan ha vore brukte både til lagerformål og som buplassar.

Vi går forbi Håheller i denne omgangen, og får heller ikkje med oss historia om husmannsplassane Håhellerliå, eller Djupaliå, som låg ned mot fjorden utanfor Håheller, der det skal ha vore drive med handel, eller Håhellerneset, eller berre Neset, som låg på ein bergrygg på austsida av Håheller, altså mellom Håheller og Sabakken. Tuftene etter Neset er godt synlege, og det er noen imponerande steingardar der etter ryddinga av jordvegen på plassen.

Nå kan vi snart sjå husa på Kåsen langt oppe i lia, og under Kåsen, i skiftet mot Håheller, låg husmannsplassane Skjerliå og Tuftene heilt nede ved sjøen. Dette var heller ingen feite plassar, men ein kan ennå sjå ein nokså stor husgrunn i Skjerliå. Og sjølv om det ikkje var så mange tustene å berge høy frå, og husmannsfolka neppe hadde meir enn dei måtte ha, hadde hovudbruket på Kåsen også ei høyløe på Tuftene. I dette området, i Kåstøa, ligg og naust og brygge og veg opp til Kåsen. På Kåsen står eit våningshus frå tidleg på 1800 talet som i 1985 blei registert i verneklasse B, men seinare sterkt ombygt.

Rett før vi kjem til Kallastein passerer vi Austre Vika, der det var husmannsplass som ser ut til å ha vore busett ei tid på 1700-talet. Sigleif Engen er noe i tvil om kor denne plassen kunne vera, men i manns minne er han lokalisert til Austre Vika. Der er det og fleire båtstøer.

Forbi Kallastein kjem vi til ein heller kalla Fiskehedler. Det var ein heller som blei brukt av øybuar som var på fiske og låg under helleren når dei var i fjorden. Rett ovanom er ein av dei mange stadene i fjorden der det blei tatt ut stein.

Ved elva i Songesang ligg Sandvik der Pilt-Ola sette opp smie med vasshamrar og bustadhus for smedar for å drive spikerfabrikk. Det skulle bli industri. Det skulle bli slutt på navrar og trenaglar. Nå var det ei ny tid med spiker og hammar. Det brenn og bankar i fabrikk ei tid, men Ola Songesand er ein mann med fleire jarn i elden, og heller ikkje spikerfabrikken blir noen varig suksess.³⁶

Vi forlet dei nesten gløynde plassane langs fjorden, og skal gå i land på noen av dei plassane der det framleis står hus.

Håheller

Det er eventyr over Håheller. I litteraturen blir garden framstilt som storgarden i Lysefjorden, ja i heile Forsand med. For riktig å understreke det store blir garden kalla grevskap somme stader. Og det var ein stor gard, ikkje i utstrekning kanskje, men i rikdom. Skogen var ein viktig del av grunnlaget, og det var sag på nabogarden, Sabakken, som tidlegare hadde vore eit underbruk eller ein støl under Håheller. Det blei relativt tidleg opna brevhus der (1919) – postkontor frå 1935 til 1965 - og sjølv om det ikkje var det einaste postkontoret i Lysefjorden, var det med og la verdi til staden. Ein periode på 1880-talet dreiv Jonas Olson Arnø handel. Det var frukthage framom hovudhuset, på sørsida mot fjorden.³⁷

Det var ein stad folk overnatta på veg ut og inn Lysefjorden. Da kunne dei få høre at folket på Håheller var av dansk slekt. «Det var dei byrge av», skriv Sigleif Engen i Forsandboka.³⁸

Vi har sett at det i helleren på Håheller var spor etter busetting tilbake til eldre steinalder. Sigleif Engen trur den første busettinga i nyare tid skjedde i andre halvdel av 1500-talet. Og så har det vore ein brukar like fram til i dag, bortsett frå ein liten peride med to bruk på 1870- og -80-talet.

Det mest iaugefallande med Håheller, bortsett frå den spektakulære lokaliteten på ei frodig, grøn slette nedunder bratte og høge fjell, er det digre hovudhuset på garden. Det er uvanleg stort, og plassert med breisida mot sjøen. Det må ha vore Kristoffer Kristofferson (1762/64 – 1843) som har bygt det, meiner Engen. Han gifta seg med Kirsten («Kristi») Olsdt. Gøysavik same året. Ho var dotter til Ola Olsson Byrkjeland frå Forsand, som hadde kome frå Vikedal. Kanskje Kristoffer tenkte seg til med gjestgivar drift, spekulerer Engen, og kanskje ideen til huset kom frå Vikedal, frå Hogganvik, som var storgarden i den delen av Ryfylke.

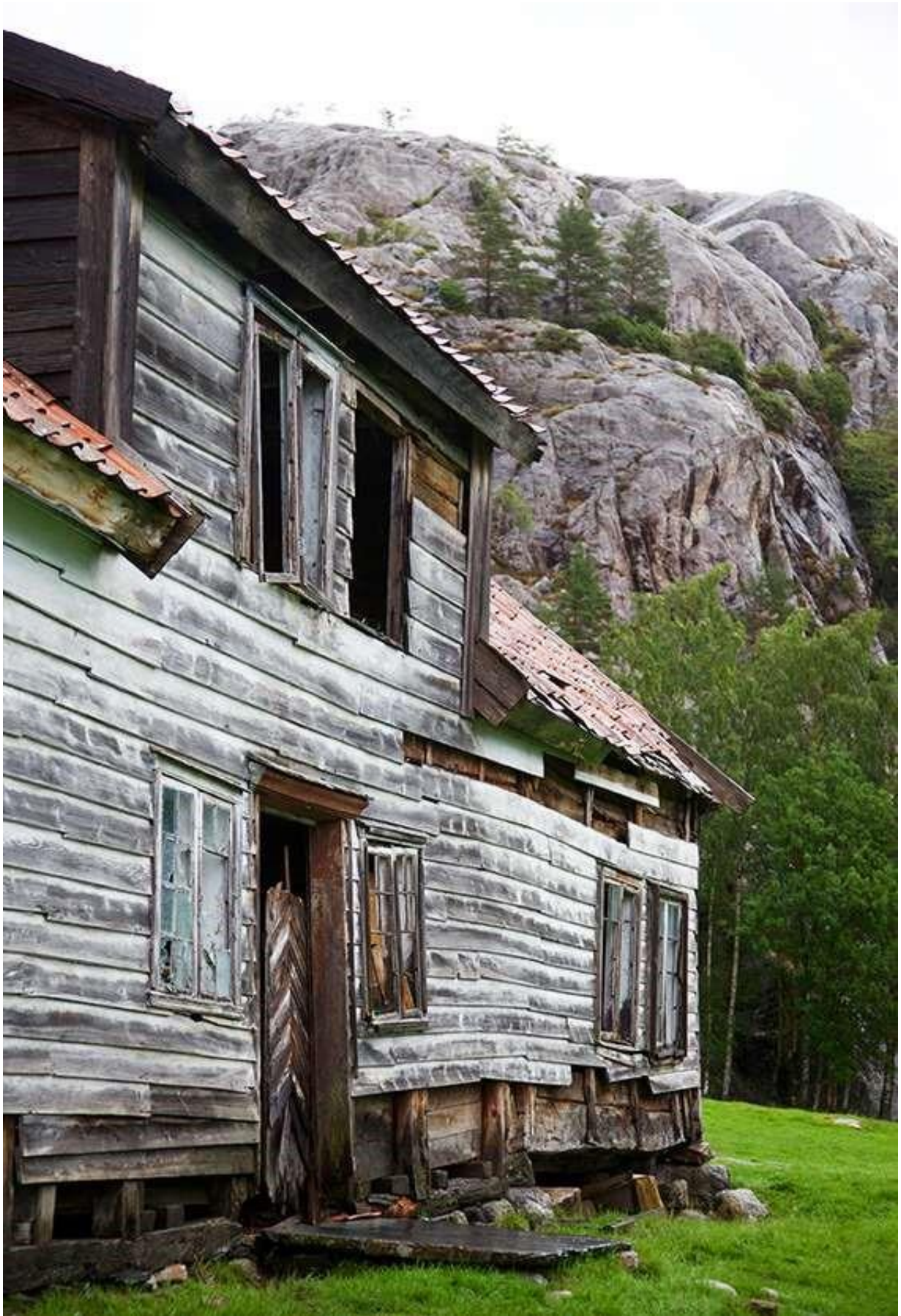
Kristoffer og Kirsten fekk berre ei dotter, men dei heldt stort hus. Med fleire tenerar og innerst. I bygdeboka er det i tillegg nemnt tre husmannsplassar. I seinare slektledd kom det fleire barn, Kristi Torgrimsdt. (1820 – 1872) og Jonas I. Jonson (1812 – 1875) fekk 11, og det kunne vel i periodar vera trong for eit romsleg hus.

---

³⁶ Moe, *Pilt-Ola*, Oslo 1972

³⁷ Brandal: *Fjordafolk*, Forsand kommune 2002

³⁸ Engen: *Forsandboka*, Forsand kommune 1981

Våningshuset på Håheller er sleppt nokså godt ned medan vernetankane har kome og gått, men det kan framleis reddast, og det har framleis mange kvalitetar.

Det er rause dimensjonar på Håheller, og ei nokså påkosta detaljering. Staden byr elles på interessante forteljingar om livet i Lysefjorden.

Huset er i hovudsak lafta og er sett saman av fleire laftekasser. Likevel kan det sjå ut til at heile bygningen er reist i same periode. Inndelinga av huset er såleis ikkje eit resultat av ulike påbygg, slik ein ofte kan finne.³⁹

Trass i storleiken, har huset fleire trekk frå tradisjonelle Ryfylke-hus, samtidig som det har ein barokkprega, symmetrisk fasade med takoppløft mot sjøen. Det siste var svært moderne for si tid. Huset er sentrert rundt eit stort kjøkken med to gruer – også nokså uvanleg. På kvar side av kjøkkenet er det stover, ei mot aust og ei mot vest. På baksida, nordsida, er det fleire kammers og siderom, og dessutan gang med ytterdør. På loftet er det fire rom, også her eit rom (bur) med grue. Det er altså eit hus som ikkje kan vera bygt berre for å gi rom til ein huslyd med kjernefamilie, tenarskap og andre losjerande, slik ein finn mange stader, men eit hus som også signaliserer velstand, eit positivt sjølvbilde og ei trygg forankring i tida.

I tillegg til bustadhuset var det løe og naust på garden, eit mindre bustadhus som nå er borte, og støl i heia.

Det er ikkje til å undrast over at dette er eit hus og ein plass og ei historie som har skapt både undring og forvitenskap. Og da ideane om bygningsvern også tok til å nå inn i fjordane, var Håheller mellom dei stadene som tidleg kom med på oversyna over verneverdige bygningar. Det har vore andre idear og, om å bygge ut Håheller som eit turistanlegg, men ingen ting er blitt noe av, huset er blitt ståande tomt, og ver og vind og farande folk har tatt seg til rette.

Ingebjørg Øveraasen, som gjennomførte ein tilstandsanalyse av hovudbygningen på Håheller i februar 2018 konkluderer med at bygningen har store eller alvorlege skader, at det er stor fare for katastrofal funksjonssvikt, og at det er behov for å få til omgåande sikringstiltak.

Der kunne historia om Håheller slutta. Ein vinter til, så var det kanskje ikkje meir å ta vare på. Men Ryfylke avdeling av Fortidsminneforeningen ville det annleis. Foreininga har gått tungt inn i arbeidet med å redde Håheller som eit kulturminne, og er hausten 2018 i full gang med å rekonstruere løa som vil bli sett opp att våren 2019. Samtidig gjennomfører eigaren sikringstiltak for å hindre vidare forfall av hovudbygningen. Han har og gjennomført tiltak etter ein skjøtselsplan som er utarbeidd for garden.⁴⁵

Håheller kan bli det store restaurerings- og kulturminnevernprosjektet i Forsand.

Det er eit omfattande restaureringsarbeid som må gjennomførast før hovudbygningen kan takast i bruk att. Øveraasen tilrår ein restaureringsprosess i fleire faser, der ein først tar seg av tak og konstruksjon. Får ein til eit breitt samarbeid mellom interesserte partar og velvillige støtteordningar, kan Håheller gjenreisast som eit vitnemål om optimisme og pågangsmot både i fortid og nåtid. Det som Fortidsminneforeninga har starta hausten 2018, etter årevis med mismot og motgang, kan bli det store restaurerings- og kulturminnevernprosjektet i Forsand.

---

³⁹ Øveraasen, Ingebjørg: *Tilstandsrapport - Våningshuset på Håheller*, Bygningsvernhuset 27.02.2018

⁴⁵ Mangersnes, Roy: *Håheller – Lysefjorden. Foreløpig skjøtselsplan*, Ecofact AS u.å.

Slik såg løa på Håheller ut. Nå er ho borte, men Fortidsminneforeninga avd. Ryfylke, er i arbeid med rekonstruksjon av løa. Ho vil bli sett opp att på Håheller våren 2019. Foto: Privat.

Kallastein

Kallastein ser framleis ut som ein kjekk plass sett frå sjøen, men ved nærmare ettersyn viser det seg at tilstanden er i ferd med å bli kritisk dårleg.

Kallastein ligg på eit nes eit stykke vest for Håheller, og med ei god hamn ytst på neset, men her står det heller ikkje så bra til. Våningshuset er sett opp kring 1825, løa i 1943. Huset har i dag ei blanding av empire- og funkisglas, staffa kledning og eternit-plater på taket. Det er i dårleg stand, men ennå ikkje til nedfalls. Da er det verre med løa, som er i ferd med å rase

saman. Det står eit naust og eit par små hus elles ned mot sjøen. På austsida er det restar etter ein frukthage. Området rundt husa er nokså attgrodd.

Kallastein er godt synleg frå fjorden. På avstand ser det ut som ein idyll. Det er eir viktig del av dokumentasjonen av busettinga langs fjorden. Opplevinga av fjorden blir fattigare utan Kallastein. Men det hastar om Kallastein skal reddast. Vi veit at Ryfylke friluftsråd har interesse av å koma i land på Kallastein, men elles kjenner vi ikkje til noen initiativ av det slaget som vi ser på Håheller.

Songesand

Songesand ligg som eit lite sentrum i Lysefjorden. Her er veg opp gjennom dalen og like til Auklend i Lyse, og vestover til Bakken og Bratteli. Nordover er det veg til Årdal. Her var eit viktig fjerdingsskifte for dei som rodde fjorden, og her kom tidleg brygge, postopneri og telefonstasjon. Ein kuriositet er ein liten jordfleck rett ovom kaien som blir kalla Danmark etter ballastjord som kom med båtane frå Danmark.

Songesand er ein god innfallsport til Lysefjorden, og utgangspunkt for fotturar, t.d. til Bakken. Men staden har mista delar av den bygningsarven som gjorde staden i seg sjølv interessant.

Det sto eit staseleg gardshus frå 1863 opp frå kaien i Songesand, men det har brunne ned, nå står det berre eit lite uthus att bak murane etter våningshuset.

Opp i dalen, på Hatleskog, er våningshuset registrert som eit kulturminne i verneklasse B, men det er nok ei stund sidan det gjorde seg fortent til slik klassifikasjon.

Meir interessant er Songesand skule, som ligg enda eit stykke lenger opp, på Solheim, men den vil vi komma tilbake til i ein samla omtale av skulehusa i Forsand.

Fjellgardane

Den mest spektakulære busettinga i Lysefjorden finn ein på platået over dei bratte fjellsidene. Det er ikkje så veldig høgt, gardane ligg på kring 150 m.o.h., men det er bratt opp. På rekke og rad utetter frå Songesand ligg Bakken, Bratteli og Hengjane.

Bakken, eller Songesandsbakken, fordi det var plass under Songesand, er først og fremst kjent fordi det var heimen til Pilt-Ola. Foreldra, Ola Andersson (1742 – 1817) og Siri Halvarsdtr. (1748 – 1815), som hadde gifta seg i 1772, budde mange stader, og fekk mange barn før dei kom til Bakken. I Lysefjorden skal dei ha budd både i Songedalen, under Skaffarshidlaran, eventuelt Smiehidlaran, seinare nemnt Pilt Ola-hidlaran, og i eit hus på Urneset, før dei kom til Bakken i 1789, eventuelt i 1792 - det blir brukt ulike årstal og nemningar i ulike kjelder.⁴⁰ Men i 1792 ser det i alle fall ut til at dei fekt bygt seg ei løe på Bakken, og venteleg eit bustadhus ikkje så lenge etter det. Ole var født i 1779 som den sjette av i alt 13 barn. Han var altså ikkje lenger eit småbarn da han kom til Bakken, men han blei ikkje konfirmert før i 1797. Da var han 17 år gammal.

Men det er ikkje berre Pilt-Ola som har gjort Bakken kjent. Siste brukaren var Johannes Bakken. (1898 - 1982). Han var gjestfri, historieinteressert, ein god forteljar, han las mye og han skreiv. Han skreiv livsverket sitt i eit diktverk som fylte tre kladdebøker. I 1973 fylte han 75 år. Da reiste han frå Bakken.

Det huset som Ola Anderson fekk bygt på Bakken er borte. Det nåverande våningshuset er bygt av Johannes Bakken i 1929/30. Uthusa er eldre, og i SEFRAK-registreringa er dei registrerte i verneklasse B, eller, for løa, i verneklasse A. Her er båsane i fjaset framleis på plass. Den eldste delen av løa er venteleg frå den gamle løa som blei bygt i 1792, og så er det eit hønsehus, eit lite verkstadbygg, eit sauefjos og eit maskinhus for taubanen.

Same året som Johannes reiste frå Bakken testamenterte han Bakken og alt som var der til Forsand kommune. I tillegg til husa var det ei stor samling ilåt, utstyr og reiskap som blei ein grunnstamme i samlinga til Forsand bygdemuseum. Han ønskte at garden framleis skulle vera open for folk som gikk i fjellet. Forsand kommune har tatt vare på både husa, inventaret og ønskja til Johannes etter det. Frå 1. januar 2019 overlet kommunen Bakken til Stavanger turistforening, der garden kjem til å gå inn i turistløypa «Lysefjorden rundt» som frå Forsand går opp Vinddalen og over til Flørli, vidare til turisthytta ved Langavatn, Kjerag og Lysebotn, over Fylgjesdalen til Songedalen, Bakken og til slutt Preikesolen fjellstove. Ruta er under utvikling, og kan bli ei fin vandring, ikkje berre gjennom overveldande natur, men også gjennom ei interessant kulturhistorie. Her skulle det ligge til rette for ei historisk vandring.

---

⁴⁰ Dei referansane eg viser til her er Engen: *Forsandboka*, Forsand 1981, Espedal: *Kremmaren frå Lysefjorden*, Forsand skulekontor 1995 og Moe: *Pilt-Ola*, Oslo 1972 og Hansen: *Bakken i Lysefjorden*, Oslo 2000

Bakken er den best kjente av fjellgardane på nordsida av Lysefjorden. Her er det bevart eit komplett gardstun med våningshus og uthus. Frå 1. januar 2019 blir Bakken ei av hyttene i rutenettet til Stavanger Turistforening. Det betyr at overnattingstilbodet på vandrerruta Lysefjorden rundt etter kvart får ei vesentleg kvalitetsheving. Foto: Kjell Helle-Olsen.

Stavanger Turistforening har lansert omfattande planar for utbygging av våningshuset på Bakken til turisthytte. Dei planane som er offentleggjorte så langt viser god forståing for dei tradisjonane som har ligge til grunn for modernisering av gardshusa. Det er grunn til å tru at ein framleis vil kunne få ei oppleving av det opphavlege bygningsmiljøet på Bakken. Litt lenger nord ligg Myrå som opphavleg var plass under Bratteli, men som i 1910 kom i eiga til dei på Bakken. Eldste delen av huset der skal vera av eit hus som er flytta frå Urneset, innanfor Kallali. Våningshuset på Myrå er klassifisert i verneklasse A.

Bratteli er den ytste av fjellgardane. Garden var eitt bruk fram til i 1790-åra, da blei det etter kvart husmannsplassar på Myrå, Hengjane og Øvre og Midtre Bratteli, fire i alt. Alle plassane blei seinare sjølvstendige bruk. Siste brukaren, Lars Bratteli, flytta frå Bratteli kring 1970.

Ingen av desse stadene er det registrert eldre hus, men det er eit stort tal tufter etter eldre hus, og Arve Notvik har funne ikkje mindre enn 40 oppmurte hidlarar på Hengjane og Bratteli. Dei vitnar om ei intensiv utnytting av areala. Alle hidlarar er ikkje like enkle å lesa, men noen må ha vore brukte til fórberging, noen til dyr, kanskje endatil som bustad. Funna av alle hidlarane på Hengjane og Bratteli, og ein del spreidde hidlarar andre stader, tilseier at det truleg har vore ei mengde slike ly i bruk til ulike formål i heile Lysefjorden. Likeeins vitnar kartleggingar av åkrar og kyldestuvar på plassane om ei høg utnytting av naturressursane til beite og førsanking.

Fjellgardane i Lysefjorden dokumenterer sterk vilje og evne til å utnytte sparsame ressursar, og sjølv om det er nyare, og delvis moderniserte hus som står att på plassane nå, er gardane

ein viktig del av den visuelle opplevinga av fjorden. Både for forståinga av levemåten, og opplevinga av han, er det viktig at både bygningane og landskapet blir forvalta slik at ein framleis kan få eit bilde av korleis det såg ut.

Under ein av hidlarane på Bakken var det innreia smie. Foto: Kjell Helle-Olsen.

Rossavik

Det andre fjordløpet i Forsand er Høgsfjorden sør-austetter til Rossavik og Helle. I Rossavik er det registrert eit dusin hus frå før 1900, mellom desse 7 hus i verneklasse B. Det mest samanhengande og iaugefallande miljøet er husa på Nedre Rossavik. Her har Tanke og Torunn Levik tatt godt vare på våningshuset på gnr. 42/1. Det er i utgangspunktet eit hus i 1 ½ etasje. Den eldste, austre delen er truleg bygt i 1776, der er i alle fall eit årstal på ei dør frå den tida, medan resten skal vera påbygt i 1850-åra. Huset har gjennomgått endringar både inne og ute etter det. Ved sida av står eit nyare uthus som har romma vedaskut og do.

Våningshuset på nabobruket, gnr. 42/14 er frå ca. 1850, og løfta i 1900, samtidig som det fekk sterkt preg av sveitserstil. Detaljane er godt tatt vare på. Det er kledning med staff på veggane og skifer på taket.

Litt lenger aust står hovudbygningen på gnr. 43/05. Eldste delen av huset er bygt i 1885, modernisert i 1934 og 1950. Det er eit stort hus, 14 x 8 meter, men opphavleg truleg også dette eit midtgangshus.

Tre generasjonar våningshus i Rossavik. Det eldste, til høgre, er delvis frå 1776, huset lengst til venstre er bygt i 1850, løfta i 1900, samtidig ssom det fekk sterkt preg av sveitsarstil, og så eit nokså nytt hus i midten.

Nede ved sjøen var det tre naust som blei registrerte i verneklasse B i 1986. To av dei står ennå, det tredje er til nedfalls. Best står det til med nauset lengst vest i Rossavika. Her gjennomførte Tanke Levik eit restaureringsarbeid for ti år sidan der materialar blei brukt om att og helletaket blei supplert med nye heller. Resultatet er blitt eit godt døme på korleis eit naust i grindakonstruksjon såg ut. I tillegg til å bidra til heilskapen i bygningsmassen på ein gard, og til eit bygningsmiljø ved fjorden, viser det og korleis fiske var ein del av livsgrunnlaget. Her blei det oppbevart både laksenøter og notbruk som garden hadde i lag med Øvre Rossavik.

Espedalen

Espedalen er såpass eksotisk at det er funne plass til soger og minne frå Espedalen i atskillige lokalhistoriske bøker, som t.d. i årbøkene til Rogaland folkemuseum (nå: Ryfylkemuseet).⁴¹ Under arbeidet med SEFRAK-registreringane er det registrert ganske mange hus både på Helle og Mele, i Nedre Espedal, i Øvre Espedal og på Espedalsstølen.

---

⁴¹ Mikkelsen, G. M.: *Soger og minne frå Espedal i Høgsfjord*, i Frå bygd og by i Rogaland 1959, og Mikkelsen, Gudtorm: *Frå Øvre Espedal i Fossand*, i Frå bygd og by i Rogaland 1965

Helle

Alt før vi kjem inn i dalføret, møter vi eit bygningsmiljø med både kulturhistoriske og estetiske kvalitetar på Helle, i Dalbuvika. Her var det naustplass for gardane oppetter dalen og her var det ein naturleg bryggestad. Helle blei handelsplass i 1870-åra, her stoppa dampbåten og her kom Helle meieri i 1911. Ein del av dette miljøet er der ennå.

I Dalbuvika på Helle er det eit bygningsmiljø som formidlar viktige forteljingar om det historiske Helle.

Det gjeld for det første tre naust som ligg lengst vest i Dalbuvika. Vi har inga sikker tidfesting, og veit ikkje så mye om desse nausta, men to av dei, dei to ytste, står der på same måten som på foto frå tidlegare tider, det tredje er til nedfalls, og det fjerde, som vi kan sjå på gamle foto, er borte. Det er tydelege båtstøer ut i sjøen på framsida av nausta. Det er attgrodd og dårleg miljø for bevaring av bygningar på staden, men dette er enkle og lite kostnadskrevjande bygningar, som det ikkje skal så mye til for å tilbakeføre til tidlegare standard.

Retts søraust for naustrekka ligg ein velhalden forretningseigedom, «Strandheim», med bustadhus, forretningslokale i underetasjen, og med tilliggande varelager og bakstehus. Eigedomen blir i dag brukt som fritidsbustad, og blir halden i god stand.

Bak desse husa, på øvre sida av vegen, ligg nyare bygningar som har vore ein del av ei lite sentrum ved Dalbuvika. Helle meieri var den store og viktige verksemda, men etter kvart som meieriet trong større lokale, og til slutt blei avvikla, gav bygningane både rom for eit handelslag og ein trevarefabrikk.

Dalbuvika har historiske verdiar, og bygningar som kan gi ei oppleving av fortida. Ei medviten haldning til vedlikehald og bevaring av gjenverande bygningar, ville kunne gi både ei betre forståing av bygdehistoria, og ei sterkare oppleving av å komma til bygda.

Mele

Mele er ein stor gard på sørsida av Melsåna. Garden har fått over hundre sider i Forsandboka til Sigleif Engen. Det er berre dei sentrale gardsområda på Berge og Forsand som kan matche det. Men her er ikkje mange bygningar att av dei som var så gamle at dei kunne ha kome med i SEFRAK-registreringa.

Den gamle lóa på Mele kan vera det eldste attståande huset i Forsand.

På hovudbruket, gnr. 54/1, er det registrert ei lita løy med fjøs som skal vera frå 1600-talet. I så fall er det det eldste, kjente huset i Forsand. Det er ein bygning som er samansett av fleire delar, 13 m lang og snautt 4 m brei. Vi har ikkje hatt høve til å studere konstruksjonen nøyare, men veggane er i sleppveggskonstruksjon, eller det som også er kalla lavegg, og kanskje med ein grindakonstruksjon i vestre enden. Det er såleis eit interessant hus også byggeteknisk. Veggane er konstruerte med ståande stolpar med uthogne spor der det er lagt ned planker horisontalt. Dette er ein byggemåte som har vore lite påakta, og det er ikkje mange døme ein finn av slaget. Men Svein Molaug, som studerte tundanning og byggeskikk lenge før han blei direktør på Norsk sjøfartsmuseum, meiner at slike hus var heller vanlege i «søndre Ryfylke».⁴² Huset er i dårleg stand.

---

⁴² Molaug: *Tidt eg minnest ein gamal gard*, Stavanger Museums årshäfte 1940-41

Den gamle løa på Mele kan vera det eldste, ståande huset i Forsand. Eldste delen skal vera frå 1600talet.

Andre bygningar på Mele er nyare, eller er sterkt moderniserte eller ombygde. Den gamle løa inngår såleis ikkje i noe antikvarisk miljø.

Nedre Espedal

Vi har tidlegare nemnt at gardane på Forsand var organisert som klyngetun. Ein kan ane strukturen av denne måte å organisere busetnaden på ennå, men han er svak. I Espedalen er det annleis. Der er strukturen frå klyngetuna godt lesbar ennå, både på Nedre og Øvre Espedal. Klyngetun fann ei over heile landet, men særleg på Vestlandet. I dag er det svært få att, mellom desse dei kjente tuna på Aga i Hardanger og på Havrå på Osterøy.

Klyngetuna i Nedre og Øvre Espedal er mellom dei få att av dette slaget i Norge. I tunet i Nedre Espedal er det registrert 8 bygningar i verneklasse B.

Det har nyleg kome ei bok om klyngetuna der forfattarane har registrert i alt 39 gjenverande tun. Men det er ei bok som er prega av at ho er finansiert i Hordaland. Forfattarane har ikkje oppdaga Espedalen. Det er likevel interessant at det kjem ei bok som løfter fram kunnskapen

om ei tunform som var den vanlege, men som dei fleste stader blei borte etter utskiftingane frå siste halvdel av 1800-talet.

Når vi brukar nemninga klyngetun har det gjerne med det å gjera at vi oppfattar dei mange husa som står saman som ei klynge, men dei er ikkje tilfeldig plasserte. Svein Molaug ser mønster som gjer at han vil bruke nemninga rekketun på samlinga av hus. Han finn at husa er plasserte nokså nøye i forhold til nabohusa, og slik at det danna seg ei gate i rommet mellom husa. Oppfatninga av at rekka var ein overordna struktur, finn han dess meir belegg for på Øvre Espelandsstølen, som vi skal komma tilbake til nedanfor.

I det sentrale området på Nedre Espedal, er det ei rekke registrerte bygningar, 8 i verneklasse B. I tillegg kjem bygningar på Moen og Kjærholen. I SEFRAK-registeret er det registrert i alt 18 bygningar på Nedre Espedal, og sjølv om eit par er rivne sidan registreringsarbeidet gikk føre seg, er det mange att. I Forsandboka reknar Sigleif Engen opp i alt 34 bygningar i området. Her finn ein altså ei sjeldan overlevning frå den gamle måten å organisere busetnaden på, med bustadhus og uthus samla, og med jordvidda i kring.

Det er miljøet, meir enn enkeltbygningar, som gjer Nedre Espedalen interessant i ein kulturhistorisk samanheng, sjølv om her også er fine enkeltbygningar, både bustadhus, løer og andre uthus. Men det er og eit miljø med ein del forsømt vedlikehald, skjemmaende påbygg og uheldige utskifting av bygningselement som glas, dører og taktekking.

Men det er andre faktorar enn forsømt vedlikehald og uheldige ombyggingar som og trugar bygningsarven på Nedre Espedal. Her er stor interesse for å utnytte grusressursane i området. I ein studie utført ved Norges Landbrukshistorie i 1991 blei det konkludert med at «på Nedre Espedal gjør bebyggelsen større deler av forekomstene uaktuelle for uttak».⁴³ I dag har ein eit meir liberalt syn på omforming av landskapet, og gammal busetnad treng ikkje vera til hinder for å vurdere utnytting av grusforekomstene.

Alt i 2013 gav Forsand kommune klarsignal for utgreiing av utvida massetak i Espedalen. Dette løyste ut behov for ei konsekvensutgreiing. Slik utgreiing låg føre i 2017.⁴⁴ Det som i utgreiinga er definert som «Område 2» omfattar dei sentrale delane av Nedre Espedal, der busetnaden ligg. Utbyggingsplanane føreset at alle bygningane blir fjerna, og at det ikkje vil vera aktuelt å bevare bygningar og tilbakeføre klyngetunet slik som det er i dag. I tillegg er det eit potensiale for funn av fornminne under overflata. Konklusjonen er at dette vil gi «stort negativt omfang» for kulturminna i området, det vil i praksis seia dei SEFRAK-registrerte bygningane.

Klyngetunet på Nedre Espedal har stor verdi som ei sjeldan overlevning av ei gammal form for busetting, både som historisk kjelde og som grunnlag for kunnskapsformidling og oppleving av bygningane i kulturlandskapet. Forvaltinga av bygningane har svekka autentisiteten til enkeltbygningar, men strukturen er intakt, og det skal berre enkle tiltak til for å rehabilitere bygningsmassen.

---

⁴³ Grønsberg, Bjarne Sigve: *Landskapsplanlegging av grustak i Forsand*, Institutt for landskapsarkitektur, Norges Landbrukshøgskole 1991

⁴⁴ Tysse, Toralf og Idsøe, Rune: *Utvidelse av masseuttak på Nedre Espedal og på Løland, Forsand kommune – Konsekvenser for kulturminner og kulturmiljø*, utført av Ecofact for NCC 2017

Øvre Espedal

Inst i Espedalen, ved enden av Espedalsvatnet, er Øvre Espedal. Også her er gardshusa i stor grad organisert som eit klyngetun. I det mest sentrale området, kring krysset mellom Espedalsvegen og Stølsvegen, er det registrert 12 eldre bygningar, og så noen på sørsida av elva og på Hestevollen, 20 bygningar i alt, av desse 5 i verneklasse B.

Øvre Espedal fotografert frå stølsvegen til Espedalsstølen. Landsbypreget er ei sjeldan overlevning frå den gamle måten å organisere gardsbusetnaden på. Dei fleste stadene blei husa flytta ut frå klyngetunet etter utskiftingane som starta kring 1860.

To av bygningane i verneklasse B står på gnr. 48/12, på nordsida av vegen i det nemnte krysset. Særleg har løa her fått stor merksemd fordi ho er så stor, over 23 meter i lengda og over 8 meter brei. Eldste delen skal vera frå 1862, men det er gjort tilføyingar og utbetringar etter det. Gardshuset er tidfesta til 1877, men har gjennomgått store endringar.

Eit einaste naust står att i Naustrevika, tett attmed vegen. Det er ein intakt grindakonstruksjon, kledd med plater både på veggjar og tak. Da det blei registrert i 1986 var det kledd med ståande bord og det var tegl på taket. Naustet er ikkje tidfesta.

På gnr. 48/11, Hestevollen, står ein interessant skut. Huset skal vera bygt ca 1750, og flytta frå Garden til Hestevoll i 1891. Det spesielle er at veggjen er kledd med ståande supanel, og lagt slik at regndrevet frå vest ikkje skal trenge inn i veggjen. Hovudbygningen på garden er bygt ut i fleire etappar, og sterkt modernisert. Eldste delen er frå 1891, men ombygt både i 1963 og 1991. Ei modernisert løe, eit skjul og eit eldhus høyrer og med i bygningsmiljøet på Hestevollen.

Også på Øvre Espedal er det bygningsmiljøet, som ei overlevning at klyngetunet, som vekker større interesse enn enkeltbygningane, og også her finn ein ei forvaltning av bygningar som

bygger på nokså ulike prioriteringar. Men som eit samla miljø må kunnskaps- og opplevingsverdien bli sett høgt.

Klyngetunet var ein vanleg måte å organsiere gardsbygningane på, og det var fleire tusen slike bygningssamlingar her i landet. Nå er det berre noe få att, og to av dei finst altså i Forsand.⁴⁵

Øvre Espedalsstølen

På Øvre Espedalsstølen kan ein framleis sjå mønsteret etter bygging i rekker, slik som i klyngetuna nede i dalen.

Det er ein del stølar og stølstufter som er registrerte i SEFRAK, men vi kjenner ikkje tilstanden til desse, og det er openbart at det må vera mange stølar som ikkje har kome med. Men støling var ein fast del av husdyrhaldet i ein heiakommune som Forsand. Mye av grunnlaget for det høge husdyrtalet i bygda låg nettopp i stølinga og heiabeita. I kultusoga har Trygve Brandal utarbeidd ei liste over stølar i Forsand. Han har funne 120 stølar i Kolabygda, Lysefjorden, Forsandlandet, Espedalen, Frafjord og Dirdal.⁴⁶ Brandal reknar med at så godt som alle gardar i Forsand hadde tilgang til støl, anten dei hadde stølar sjølve, slik dei fleste hadde, eller dei måtte leige hos andre.

---

⁴⁵ Røyrane, Eva og Apneseth, Oddleiv: *Klyngetunet – Den norske landsbyen*, omtala i Dag og Tid 28.09.2018 under overskrifta *Monument over ei anna tid og ei anna livsform*.

⁴⁶ Brandal: *Fjordafolk*, Forsand kommune 2002

Men om registreringa av stølane, og kunnskapen om dei er mangelfulle, er det ein støl som har fått stor merksemd, det er Øvre Espedalsstølen. Der er det registrert 11 bygningar, av desse 8 i verneklasse B. Berre 2 bygningar ser ut til å ha vore utelatne frå registreringa.

Øvre Espedalsstøl er stølsgrenda til gardane i Øvre Espedal. Stølen vart truleg etablert sist på 1700-talet, og stølsmiljøet fekk raskt den karakteristiske utsjånaden der stølshusa var samla på tre samanhengande rekker på stølsvollen. Rekkene var organisert slik at annakvar bygning var eit stølshus med ei løe imellom. Dei fleste av dei bygningane som står på stølen i dag blei bygt opp att etter ein brann kring 1860. Støling med mjølkekyr heldt fram til 1912.

Figur 1 Opphavleg var stølen bygt ut med rekker av hus der det veksla mellom stølsbuer og løer som hørte dei ulike gardane til.

Fleire stølshus er seinare ombygde, har gjennomgått fasadeendringar, er flytta eller har falle ned, men tre av bygningane står på same plassen ennå, og det er framleis muleg å sjå restar av den gamle byggemåten med stølshusa i rekker.

Dei største endringane kom på 1980-talet, da det var behov for ei modernisering for fritidsformål, og da tankar om vern sto svakt. I dag er det eit større engasjement for å verne det som er att, og tilbakeføre det som er muleg. Det er endatil tankar om å gjenreise ei av løene, både for å styrke formidlinga av historia til stølen, men og for å kunne tilby fotturistar eit tak over hovudet når veret kunne gjera det takknemleg. Men nye brannforskrifter gjer at det er utfordringar knytt til rekonstruksjon av dei tette husrekkene.

Øvre Espedalsstølen inngår i Frafjordheiane landskapsvernområde, og bygningsmiljøet på stølen blir tillagt høg verneverdi. Føreskrifta til landskapsområdet skal hindre at det blir gjort inngrep i bygningsmiljøet eller landskapet som kan endre eller virke inn på arten eller

karakteren til landskapet. Det er og minne etter setervollar frå førreformatorkisk tid på Øvre Espedalsstølen, som er automatisk freda.

Byggeskikken

Gjennomgangen av ståande bygningar i Forsand viser at vi, om vi ser bort frå den eksperimentelle rekonstruksjonen av hus frå bronsealder og jernalder på Landa, har dokumentert ei bygningshistorie som strekker seg om lag 350 år bakover i tid. Det er ikkje mange bygningar frå den eldste tida, dei fleste er frå siste halvdel av 1800-talet, men vi tenkjer det kan vera nyttig å prøve oss på ei bygningshistorisk framstilling, med grunnlag i det vi har sett, og det som er registrert som verneverdige bygningar i kommunen.

Går vi tilbake til 1600- og 1700-talet finn vi at det var mange hus på gardane. Kvar funksjon hadde sitt hus. I ein ofte referert «Beskrivelse over Stavanger Amt i Norge» frå 1770, skriv prost Hans Arentz utarbeidde, at det var vanleg med sju hus på garden: Stovehus, bu, løe, fjøs, hevdaskut, hestestall, sauehus og geithus. I kultursoga for Forsand lurar Trygve Brandal på om han ikkje også burde hatt med eldhuset. Elles kunne det vel variere noe kor mange hus ein hadde, men poenget er at det var mange hus, ulikt i dag, da funksjonane er samla under færre tak. Ikkje minst er historia til stovehuset interessant i så måte.

Stovehusa

Svein Molaug, som vi har referert til ovanfor, reknar eldhuset som det eldste våningshuset. Til støtte for dette viser han til at dei i Espedalen kalla opphaldsrommet på stølane for eldhuset. Elles er det vanleg å rekne røykstova som den eldste stoveforma. Det var ei tømra stove med røykomn i eine hjørnet, og med ljore i taket til å sleppe røyke ut gjennom. Det var ope heilt opp i mønet. Som regel var det eit lite kammers og ein gang framom stova, og i alle fall gangen var som regel i ein reisverkkonstruksjon, medan stova var tømra. Dermed har ein eit treroms hus, men der stova var den dominerande, og der dei aller fleste aktivitetane gikk føre seg.

Eilert Sundt, som reiste landet rundt for å studere folkelivet, ga i 1862 ut ei bok om byggeskikken. Sundt hadde også vore i Ryfylke, og han meiner å ha funne at Ryfylke var det sørlegast området for bruk av røykstover. «Selv på bedre gårde» finn han at det ikkje er tale om anna til stovebygning enn den enkle vi har skildra ovanfor, og at dette må vera «den ældste form» for ei norsk stove.⁴⁷

Etter kvart som dei gamle røykomnene blei erstatta av jarnomnar, var det muleg å legge ein lem i stova, husa kunne byggast høgare, og det blei betre plass. Sund viser til at røykomnen blei bytta ut med jarnomn frå kring 1800 og frametter.

---

⁴⁷ Sundt: *Om bygningsskikken på landet i Norge*, Oslo 1976

Vi har ikkje funne røykstover i Forsand, men vi har døme på enkle våningshus med ei inndeling i tre rom. Våningsdelen av Sisselhuset på Levik er eit slikt hus, men vi finn det og på mindre plassar elles.

I tillegg til stovehuset kunne det vera ei bu på garden, også dette eit tømra hus, som kunne tene som gjestehus, og til oppbevaring av både gangklede og sengeklede. På dei beste gardane blei buene rikt dekorerte og framsto som praktrom og markørar for velstand og rikdom.

Så skjer det noe interessant, og det er nå vi får Ryfylkehuset, slik vi kjenner det gjennom skiftande motar frå starten på 1800-talet og frametter. Eilert Sundt «traf endog til at se hin forandring foregå så at sige for mine øine». Og kva var det han såg? Jo, at bua blei flytta inntil stovehuset, og at gangen og det han kallar forstova, blei eit mellombygg mellom dei to tømra romma. Altså ei stove i eine enden, ei bu i andre, og kjøkken og gang i mellom. Etter kvart, eller samtidig, kammers bak både stova og bua.

Våningshuset på Bergsholmen er eit av dei som er minst påverka av sveitsarstilen. Huset er bygt på slutten av 1700-talet, og ombygt i 1920, men er altså ikkje modernisert heilt etter moten på den tida. Det har fått empireglas for det meste, men det er framleis småruta glas på begge sider av inngangsdøra. Kledningen er utan staff, og det er eit relativt smålåte takutspring. Dette er eit nokså karakteristisk Ryfylkehus. Her er det stove i eine enden, bu, eller finstove i andre enden, gang og kjøkken på midten, og truleg kammers bak dei to stovene.

Frå Espedalen fortel Gudtorm Mikkelson om korleis dette skjedde på heimegarden hans. Der hadde det vore ein brann i 1750-åra, og fleire av småhusa strauk med da, men ei bu sto att. Denne blei sett inntil stovehuset, og blei kalla nyastova. Det var ingen omn der, og stova blei brukt til gjestebodsrom. Langs veggene sto det kister, og der hang og helgaklede. Austmenn som for forbi kunne bli hyra til å stase opp kister, dører og lister med rosemåling, dermed

framsto buone, eller nyastovene, som stasstover. Det var omkring 1800 folk her tok til å bygge ei stovelengd innåt husa, fortel Mikkelson.⁴⁸

I dag ser nemninga bu ut til å vera gløymt i Forsand, men i andre delar av Ryfylke er nemninga framleis i bruk om det som er stasstova i huset.

I dei gamle røykstovene var det ikkje anna lys enn det som kom gjennom ljoren som slapp inn. Men så kom glaset i bruk, først som små ruter innfatta i bly, men utover på 1700-talet som større ruter, gjerne sett parvis inn i ei treramme, slik at kvar ramme hadde 4, 6 eller 8 ruter. Og med innverknad frå stilmotane ute i Europa følgde det eit listverk med søyler og gesimser. Da er vi i overgangen mellom 1700- og 1800-talet. Stilen blir kalla Louise seize, etter den franske kongen på den tida. Eit strålende døme på denne stilarten i Forsand er våningshuset på Håheller. Det er bygt i 1815 og framstår som eit fullt ferdig Ryfylkehus med liggande, sua kledning, doble glas med midtpost og åtte ruter i kvar ramme i kvar av stovene, kvist med flat ark og heller på taket slik det er fotografert for årsheftet til Stavanger Museum i 1940-41. Taket blir avslutta på linje med vegglivet i gavlane, og har heller ikkje noe særleg utstikk på langsidenene.

Våningshuset på Håheller er det store Ryfylkehuset med tydelege spor etter stilretninga Louise seize. Huset er truleg bygt i 1789. Her er både søyler og gesimser og doble glas med fire doble ruter i høgda i kvar ramme.

Never og torv var lenge den vanlege måten å tekke taket. Dette var ei taktekkning som både var billig og god. Eit godt nevertak kunne ligge i mange ti-år. Var ein riktig god, hadde gode materialar og gode folk til å hjelpe seg, kunne det vare i hundre år. Overgangen til tegl kunne ha samband med nedgang i tilgangen på bjørkenever. Teglpanner hadde vore tilgjengelege frå 1600-talet, men blei vanleg på tak i Ryfylke først på 1800-talet. Det var uglaserte teglpanner frå teglverk i Sandnes, Stavanger og på Sand som blei brukt. Side om side med

---

⁴⁸ Mikkelson: Får Øvre Espedal i Fossand, i Frå bygd og by i Rogaland 1965

desse hovudmaterialane har det vore brukt skiferheller der dette har vore tilgjengeleg, særleg i Hjelmeland, men så ser vi altså at det også var heller på huset på Håheller.⁴⁹

Utetter på 1800-talet er det stilretninga Empire som set preg på bygningane, etter kvart Seinempire, eller Biedermeier. Nå blir rutene større, og vi finn dei glasa som er mest vanlege i eldre hus, torams glas med tre ruter i kvar ramme. Seinare kjem det krysspoglas med fast midtpost og losholt som dannar ein kross, med to små lukkeglas oppe. I taket blir det lagt inn bjødnar på langs, gjerne forlenga slik at dei er godt synlege i gavlen. Takutspringa blir trekte ut både i gavlen og på langsidene, og kvistane får mønt tak.⁵⁰

Når dei store europeiske moteretningane blir omsett til folkeleg byggeskikk i Ryfylke, er det ikkje alltid så tydeleg kva som har vore førebildet, overgangen mellom stilretningane kan vera flytane, og stiltrekka er gjerne forenkla. Men sveitserstilen er ikkje til å ta feil av. Det var ein stilretning som blei svært populær, sjølv om han og kunne bli sett på som vulgær. Lenge etter at sveitserstilen hadde gått av mote, skreiv Svein Molaug at etter Louis seize «gjekk det raskt nedetter igjen».⁵¹

Sveitsarstilen viser seg både i smått og stort. Her med knekter og forseggjort listverk rundt glaset. Glaset er framleis empire, seinare kom det krysspoglas i husa. Bildet er frå Ytre Skeivik.

Stilarten henta inspirasjon frå gotikken med vertikale linjer som skulle understreke store høgder. Løvsaga blei tatt i bruk til å lage utskjeringar av dekorelement, høgda på husa kunne bli understreka av utskorne spir på gavlar og kvister. Glasa var nå krysspoglas, gjerne med tre rammer. Det nedste feltet var heil rute. Listverket rundt dører og glas blei trekt ned- og oppover, gjerne med ein knekt i kvar ende, og med god gesims eller vannbord som toppa det heile. Dobbeltfalsa panel avløyste den enkle kledningen med staff som hadde vore i bruk like opp til 1870-talet. På 1900-talet kom det gjerne skifer på taka.

Sjølv om vi så bikkar over til 1900-talet, og registreringsmaterialet blir meir skrint, har vi eit godt døme på neste stilretning, Jugend, i lensmannshuset på Forsand, men ein finn nok element av Jugend også i andre hus som blir bygt tidleg på 1900-talet, før nyklassisimen og seinare funkisstilen overtok. Men det som skjedde på 1900-talet er ikkje så godt dokumentert.

Forma på huset, taktekkinga og detaljeringa i glas, dører og listverk heng saman og gir eit

⁴⁹ Holmboe: *Taktekking*, Ryfylkemuseet 1999

⁵⁰ Holmboe: *Europeiske motar i bygningssamlinga til Ryfylkemuseet*, Folk i Ryfylke 2018

⁵¹ Molaug: *Tidt eg minnest ein gamal gard*, Stavanger Museums årshefte 1940-41

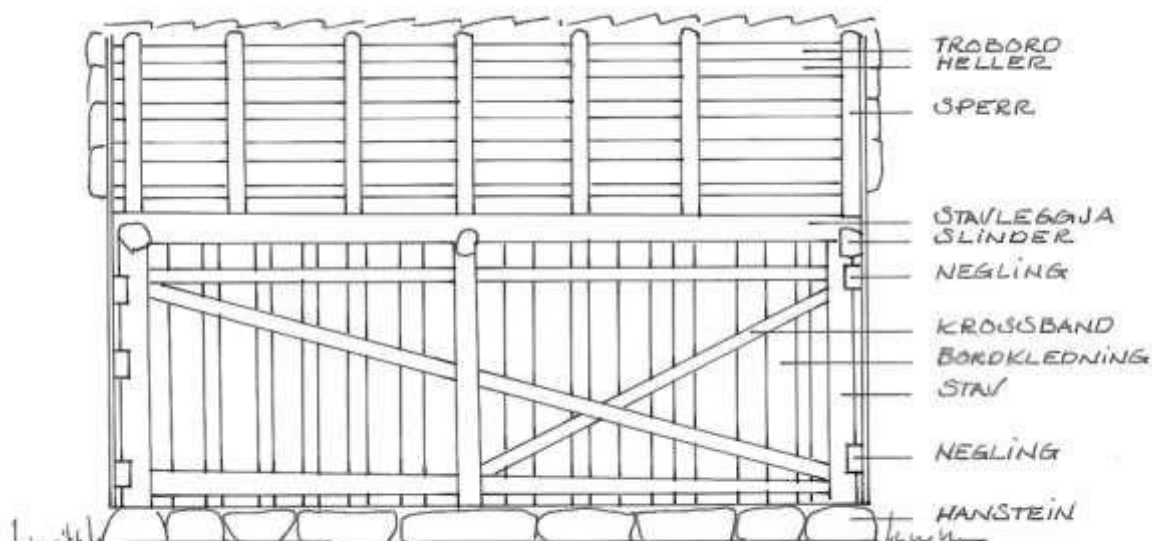
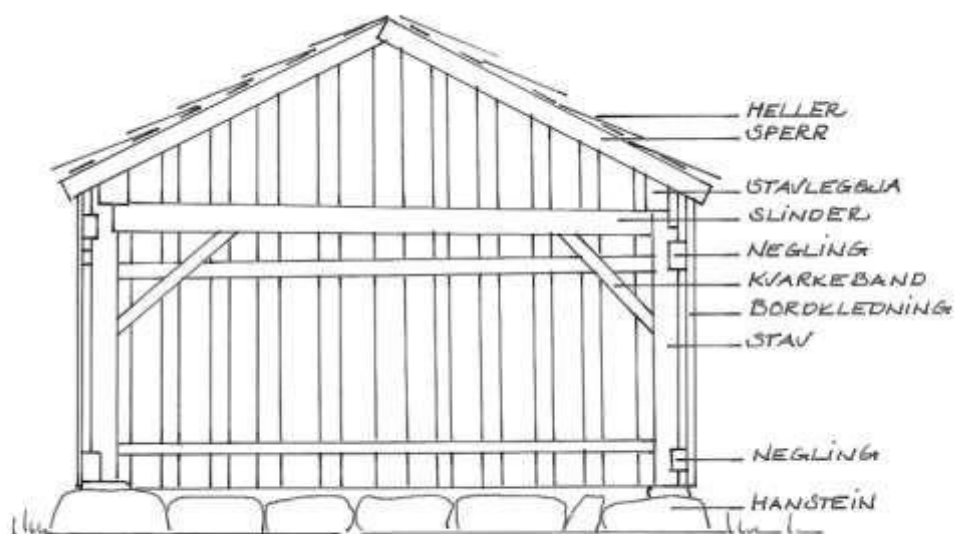
forståeleg og harmonisk uttrykk. Den beste forma for bygningsvern er å vedlikehalde og reparere det som er frå før, om nødvendig erstatte dårlege bygningsdelar med kopiar. Når element frå andre tidsperiodar blir sett til, vil det fort framstå som ei forsøpling av bygningen. Men så er det eit problem at sjølv dei beste intensjonane kan føre til eit dårleg resultat. Kopiering blir ikkje alltid ein kopi. Dette ser ein særleg ved skifte av glas, der det som skulle vera kopiar av gamle glas blir noe heilt anna fordi materialar og moderne produksjonsmåtar manglar føresetnadane som skal til for å gjenskape den originale måten å produsere glasa på. Isolerglasset, som er fantastisk i store flater, går ikkje i hop med dei smekre sprossene i empire-, biedemeier- og sveitserglas.

Lensmannshuset på Forsand kan vera eit døme på kor vanskeleg det er å få det til. Bestillinga av det nye glaset til høgre var sikkert at det skulle vera likt det til venstre, men så blei det eit glas med heilt andre proporsjonar. Attåt den forsøplinga ein rømingssveg som sikkert er eit resultat av krav ved ny bruk av huset fører til, bidrar det nye glaset til ytterlegare forringing av dei opphavlege kvalitetane ved huset.

Uthusa

Vi såg at det kunne vera mange uthus på ein gard. Noen kunne vera lafta, andre i grindakonstruksjon, og dei aller eldste i lavegg- eller sleppveggkonstruksjon. Men her er det ikkje slik at den eine konstruksjonen avløyste den andre, sjølv om laveggkonstruksjonane ser ut til å ha vore eit eldre fenomen. Lafting blei brukt der det var behov for å ta vare på varmen, t.d. i fjosa, medan grindaverk, eller stavkonstruksjonar, var ein dominerande konstruksjon i lør, naust og andre hus der det godt kunne vera litt luftig. Truleg har konstruksjonen ein forlaupar i dei forhistoriske byggverka som arkeologane finn stolpehol etter. I så fall kan vi snakke om ein samanhengande byggetradisjon på meir enn 3 500 år.

Prinsippskisse for stavkonstruksjon. Teikning: Grete Holmboe.

Prinsippet for stavkonstruksjonen er to *stavar* som er bundne saman av ein dragar som i Ryfylke blir kalt for *slindre*. Dette dannar eit *reis*. Reiset er stiva av med *kroband* som går frå stav til slindre. Stavbygget kan vera sett saman av fleire slike *reis*. Reisa blir bundne saman med *stavlegjer*, dragarar, som blir lagt oppå slindrene. Langsidene blir stiva av med *kvarkaband* som går frå stavane opp i slindra, eller med *krossband* eller *skråband* som går frå stav til stav. Nedst og øvst på stavane er det felt inn *neglingar*. Dette er spikerslag for bordkledningen, på same tid som dei fungerer som avstiving.

Det vanlege på desse bygga er at taket er eit sperretak. Sperrane er felt ned i stavlegja, i mønet er dei felt saman med not og penn. Om det blir lagt tro kan vera avhengig av kva taket skulle tekkast med.

Kledningen skulle helst vera av adla furu, men andre treslag blei og brukte. På stavbygg brukte ein ståande kledning med over- og underslag. Kledningen blei lagd margside mot margside med rotenden ned. På dei eldste bygga er kledningen festa med naglar.

Uthus er sjeldan måla. Men det er ikkje det som tar knekken på dei. Om dei ikkje blir rivne, startar forfallet ofte med lekkasje i taket. Men det kan og vera grunnen som lear seg, eller at stavane er plasserte på ei underlag som ikkje er tørt og luftig nok, slik at tilførsel av fukt skaper grobotn for rote. Takmaterialane følgjer den taktekinga vi finn på stovehusa, men som redningsaksjonar finn ein oftare at det er lagt plater av ulike slag på uthusa. Det har redda mange hus.

Mellom uthusa hører og hus som står utanom gardstuna: Naust, kvernhus og korntørker, sager, buhus, utløer og stølshus. Ein del slike er registrerte i SEFRAK og avmerka på karta. Dette er bygningar som i enda større grad enn husa i gardstuna er utsette for forfall og tap. Det hadde vore ønskjeleg om det hadde vore muleg å etablere ordningar som i større grad kunne støtte og oppmuntre til bevaring av fleire slike bygningar. Dei er viktige for den visuelle opplevinga av kulturlandskapet, og dei er vitnemål om ei tid da berekraft-omgrepet hadde eit meir reelt innhald enn i dag.

Stavkonstruksjon (med nogo attåt) i naustet på Norland.

Industrisamfunnet

Bygdene kring Lysefjorden og Høgsfjorden var lenge landbruks- og fiskerisamfunn. Det var primærnæringane som ga livsgrunnlaget. Men ved folketeljinga i 1920 var 46 menn klassifiserte som industriarbeidarar i Forsand, det utgjorde 8,3% av alle yrkesaktive menn, og var ikkje så reint lite i Ryfylke-samanheng. I tillegg var det telt opp 30 handverkarar og 36 anleggsarbeidarar. Kvar femte mann i Forsand henta levebrødet frå industri, handverk eller anleggsarbeid. I realiteten var det enda fleire. Det var ikkje så få som blei rekna som gardbrukarar eller heimeverande søner i folketeljinga, men som arbeidde mye i industri og anlegg gjennom året. Kva var det dei heldt på med? Stikkorda er tre, sand og stein, og, størst av alt, kraftproduksjon.⁵²

Treindustrien

Frå slutten av 1800-talet hadde det vokse fram fleire mindre verksemdar som dreiv med ulike former for treindustri. Det var sagbruk, produksjon av botnar til tresko, verkstader som dreiv med møbel- og lampeproduksjon og verkstader som produserte glas og dører. Det dukka opp verksemdar mange stader der 4-5 mann, og av og til fleire, kunne få arbeid. Den største satsinga ser ut til å ha skjedd på Helle, i Melsosen. Her hadde Mikal Helle starta «Trebundsfabikk» i Dalbuvikja i 1890. I 1897 var det fleire som gikk saman om å starte Melsosen Treware- og Leiketøyfabikk. Men det var ikkje berre nede ved fjorden dei kom i gang, også i Øvre Espedal blei det starta fabrikk for produksjon av trebotnar.

Utan forkleinelse for alle dei andre stadene der dei dreiv med trewareproduksjon, ser det ut til at Helle/Mele og Espedalen blei eit sentrum for treindustrien. Rundt fabrikkene i Melsosen blei det utover 1900-talet etablert fleire verksemdar. Fabrikkene brann i 1953, men produksjonen heldt fram andre stader ennå ei tid. Den viktigaste etableringa skjedde i 1948 da Gilje trewarefabrikk blei starta i Dirdal. Dei greidde omstillinga til nye tider, og er i dag ein suksessrik produsent av glas og dører.

I Forsand er det få spor av denne industrien i dag, men på Helle held Per Hagen verkstaden etter far sin, Alfred Hagen, i hevd. Bestefar til Per, Karl Hagen, var ein av dei som var med og starta trewarefabrikken i Melsosen. Da fabrikkene brann, sette faren opp att ein mindre verkstad i hagen heime og produserte lamper, rammer, flaggstongkuler og møblar av ulike slag. Verkstaden står der framleis, full av innkjøpt og sjølvkonstruert verktøy, utstyr og maskiner. Per Hagen har og ei god samling av det som blei produsert på verkstadane. Andre som starta for seg sjølv var Arne Byrkjedal som starta i eit gammalt hønsehus og laga salongar og andre møblar, og som seinare blei storprodusent av kister, Monadalen treindustri som spesialiserte seg på småmøblar og lamper, og Helle treindustri som berre laga lamper.

---

⁵² Denne enkle skissa av industriutviklinga i Forsand bygger på Brandal: *Fjordafolk*, Forsand 2002.

Per Hagen har halde snikkarverkstaden til faren i hevd. Mellom det mest populære som blei produsert på snikkarverkstadene var lamper og lampettar.

Bygdekunstnarar

Det var fine ting som blei laga på verkstadane, men noen dreiv det enda lengre og har etterlate seg gjenstandar som minner om ei tid med høgt utvikla dugleik i arbeidet med tre og måling. Tre av desse nådde særleg langt med kunsten sin, og dei levde samtidig.⁵³

Hardingfele laga av Leiv Mæle. Foto: Anders Rosén/Ryfylkemuseet.

Leiv Mæle (1890-1971) var den eldste. Han voks opp på Mele, men utvikla kunsten sin gjennom utdanning på Kunst- og handverksskulen på Voss, og ved studieopphald i Telemark og Setesdal. Han var både rosemålar, treskjerar og felespelar. Det største verket hans var ei

---

⁵³ Brandal: Fjordafolk, Forsand 2002 og

altertavle han arbeidde med i mange år, delvis finansiert med eit stipend. Etter å ha vore på utstilling fleire stader ga Mæle altertavla til Forsand kommune og ho blei prøveoppsett i Lyse kapell, men folk i Lyse ville ikkje ha ho, altertavla blei demonert og ligg nå bortgøymt og lagra.

Den yngre Martin L. Helle (1913-2000) var rimelegvis inspirert av Leiv Mæle som var ein del av nærmiljøet der han vaks opp. Han fekk gå på sløydkurs og kom etter kvart til husflidsskulen på Hjerleid på Dovre. Etter å ha jobba på møbelfabrikk i Stavanger ei tid kom han heim til Forsand da krigen braut ut, og fekk seg eigen verkstad på Helle. Pryd- og brukskunst var satsingsområdet, det var stor rift etter det han laga og han fekk ein marknad langt ut over det lokale. Etter kvart tok han og til med å skjera figurar av kjente skikkelsar, og av troll.

I alder mellom desse var Martin Fossmark (1908-1974) frå Fossmork i Lysefjorden. Men i motsetning til dei to hine, kom ikkje Martin seg ut på utdanning medan han var ung. Han skulle overta garden, og blei verande på Fossmark. Han tok kurs hos Norsk korrespondanseskole (NKS), men henta inntekta si frå garden og frå arbeid med linjebygging for Lyse kraft og utvikla seg for det meste som ein sjøvlærd kunstnar. Ikkje desto mindre blei han ein skatta kunstmålar, han dreiv det langt med treskjerjing og utvikla sin eigen stil som rosemålar. Han var elles interessert i historie, slektsgransking og målsak. Arbeida hans henge mange stader, men ikkje minst er heime i Fossmork prega av verksemda til Martin.

Produksjonen til desse tre bygdekunstnarane er spreidd kring om i bygdene i Forsand, og langt ut over det. Det er målarstykke, møblar og prydgjenstandar som har gledd mange, og som gjer det ennå, men noen samla presentasjon av kunsten finst ikkje, verken for den enkelte, eller for dei tre samla, bortsett frå ei mindre samling i eiga til kommunen, som det er muleg å sjå på kommunehuset.

Båtbyggaren

Under overskrifta treindustri hører og båtbygginga. Det er på Stein i Kolabygda det er minne etter denne verksemda. Båtbygginga på Stein starta med Syvert Kristian Olson, seinare Syvert Stein (1856-1941), frå Krokhølen på Jørpeland. Syvert hadde gått i lære hos den kjente båtbyggaren Aslak Notvik i Strand, og starta som båtbyggjar da han fekk festekontrakt på Stein i 1891. Det var segl- og robåtar til fiske dei bygde. Dei var fem mann i arbeid, av desse to søner, Ola og Olai.

Ved starten på første verdskrigen var det Edvart Kvalvåg (1889-1956) som overtok og dreiv båtbyggeriet vidare. Da starta også bygginga av fiskebåtar med motor. Sonen, Ingebret Stein (f. 1922), starta i båtbyggeriet da han var konfirmert i 1936, og heldt fram til dei siste trebåtane vart bygde i 1973-1974. Den første tida var det mest fiskebåtar til sildefiske dei bygde. Båtane var 32 – 34 fot, men blei seinare forlenga. Den aller siste båten bygde Ingebret i år 2000 på oppfordring frå Forsand kommune som eit tusenårsprosjekt. Det er ein vakker færing med ei lengde på 4,66 m.

Naustet som Ingebret arbeidde i står framleis på Stein, og i naustet ligg tusenårsbåten. Her er det og samla ein del reiskap som blei brukt i båtbygginga. Verksemda er på eit vis vidareført gjennom Stein Mek. Verkstad AS som driv med opplag, reparasjon og vedlikehald av

nordsjølekterar. Dei har og verkstadhall og slipp der dei kan ta opp mindre båtar for vedlikehald. Det er sonesonen til Ingebret, John Ingve Stein, som i dag driv verkstaden på Stein.⁵⁴

På Stein er det ein lang tradisjon for båtbygging. Dette er den siste båten Ingebret Stein bygde. Både båten og verktøyn han brukte er å sjå i nausten som blei brukt til båtbygginga på Stein.

Stein og sand

Det var den gode kvaliteten på granitten og gneisen på sørsida av Lysefjorden som var grunnlaget for steinindustrien. Opptakten skjedde i 1897 da det blei inngått avtalar om å ta ut stein på Berge, Vika og Eiane. Det var Eiane som blei den viktigaste lokaliteten for uttak av stein, men det var steinbrot også andre stader. Stavanger Stenhuggeri blei skipa i 1899 og utvikla ei omfattande verksemd i åra kring 1900. Ved folketeljinga det året blei heile 75 personar oppførte med yrkestittel steinhoggar eller liknande. Mange kom frå nærliggande bygder og frå stader lenger borte, som i Hordaland og Sunnfjord, det var endatil fire svenskar i arbeid i steinhoggeriet.⁵⁵

I tillegg til dei opphavlege stadene, Berge, Vika og Eiane, inngikk selskapet avtalar om steinuttak også på Kallali, og på Kallastein og Songedal på nordsida av fjorden. Men gullalderen varte ikkje så lenge, og steinhogginga opplevde både bølgedalar og nye –toppar. Mye av steinen gikk som gatestein til Stavanger, men det blei også produsert store mengder byggstein, og ein treng ikkje reise langt før ein finn tørrmurar som må vera oppsette av svært

⁵⁴ Flesjå, Jørn og Langvik, Svein: Intervju med Bergit og Ingebret Stein 10. januar 2012.

⁵⁵ Brandal: *Fjordafolk*, Forsand kommune 2002

kompetente folk. Rådhusa i Sauda og i Haugesund og gamle Stavanger sjukehus er alle bygde av stein frå Eiane.

Eiane var eit gardssamfunn da steinhogginga starta, så her måtte alt byggast opp frå grunnen. Først blei det laga kai ved sjøen, og veg og jernbanespor til nedre del av Eiavatnet, og det blei sett opp brakker og bustadhus, men lite av dette viser att i dag. I steinbrotet ved sjøen har Eidane Smolt AS etablert eit stort havbruksanlegg som dekker dei fleste av dei spora som måtte vera att etter steinhoggeriet.

Eiane blei den viktigaste lokaliteten for uttak av stein, men i dag er det stort sett kaien som vitnar om stortida for steinindustrien. Steinbrotet er gøymt bak eit fiskeoppdrettsanlegg.

Sandindustrien

Mye meir omfangsrik og langvarig industriverksemd skulle det vise seg å vera grunnlag for da dei store sand- og grusforekomstene som isen hadde lagt att etter seg kunne utnyttast kommersielt. I åra etter 1900 kom det i gang sanduttak fleire stader i kommunen. Det første uttaket av noe omfang ser ut til å ha starta i Fossandhagen kring 1904 – 1905, men det var og sanduttak i Bergevik og i Espedalen (Helle). I 1920 var sandtaksdrift etablert som ein næringsveg i Forsand. Da gikk det føre seg drift fleire ulike stader i kommunen og det var ei næring som etter kvart blei karakterisert som ein hjørnestein i næringslivet.⁵⁶

I 1964 blei Forsand sandkompani etablert, og ein starta uttak frå Hestamoen og Forsandmoen. Det blei etablert nytt utskipingsanlegg og anlegg for tørking av sand og produksjon av tørrmørtel. Samtidig var det sett i gang stor sandtaksdrift også i Espedalen og på Mæle.

---

⁵⁶ Ibid

Sandindustrien var blitt storindustri med verksemd som viste godt att i terrenget, og med mange arbeidsplassar. Så langt opplyser sandkompaniet, som nå er eigd av Ølen Betong, at det er tatt ut ca. 30 millionar tonn sand i Forsand. Frå Fossanmoen, frå Haukalivatnet og ned mot sjøen, er det tatt ut eit 15 meter djupt lag med sand.

Sanduttaka viser godt att i terrenget, og endrar landskapet radikalt. Eitt kulturlandskap blir erstatt av eit anna, og det er det nye landskapet som framstår som det fysiske minnet om verksemda. Interesse for uttak av sand har fleire gonger kome i konflikt med ønskja om bevaring av fornminne.

Vasskrafta

Dei hadde fått seg kraftverk på Eiane i 1913, som ei av dei første bygdene i Forsand, men det var større ting på gang. Forsand skulle bli ein av dei store kraftkommunane i Norge. I dag har Forsand både eit av dei mest interessante minna om gullalderen i utbygginga av vasskrafta (Flørli), og det aller nyaste kraftverket etter at Lysebotn 2 blei opna i september 2018. Samtidig blei det andre kraftverket som var bygt i Lysefjorden (Lysebotn), eit nyskapande kraftverk da det sto ferdig på 1950-talet, fasa ut. Forsand har altså kraftstasjonar og kraftverkssamfunn frå fleire epokar innafor kommunegrensene, og har ei kraftproduksjonshistorie av nasjonal interesse å ta vare på.

Flørli

Den mest fantastiske, uventa og overveldande bygningsmassen finn ein i Flørli. Også her har SEFRAK-registratoren funne eit par bygningar frå før 1900, men det er ikkje dei som er interessante. Flørli er eit komplett kraftverkssamfunn i liten og overskodedeleg målestokk.

Men det budde altså folk i Flørli før kraftutbyggarane kom dit. Flørli var den inste garden på sørsida av Lysefjorden. Gardshusa sto eit stykke opp i lia, og våningshuset står der ennå, nå omgjort til turisthytte for Stavanger Turistforening. Nede med fjorden var det ein plass under Flørli, kalla Holmen. Plassen låg på ein «holme» mellom Flørlielva og ein part av elva som rann i sjøen noe lenger ute. Også våningshuset på Holmen står ennå som ein del av bygningsarven i Flørli.

Alt i 1910 blei vassrettane i Flørli handgivne til kraftutbygging, men det var først noen år seinare forretningsmannen Einar Meling frå Stavanger kjøpte heile garden med hei og utmark for 16 000 kroner.⁵⁷ Planen var å nytte krafta i eit smelteverk, som det også skulle ryddast plass til i Flørli. Nå gikk det ikkje så bra med smelteverksplanane, men kraftverket sto ferdig i 1918. Det er skriva både tjukke bøker og tynne hefte om kraftutbygginga i Flørli - ei av dei mest interessante er heftet til Forsand sogelag om anleggsarbeidet⁵⁸ - så vi treng ikkje bruke

---

⁵⁷ Brandal: *Fjordafolk*, Forsand kommune 2002

⁵⁸ *Linjespenn i tid og rom – Anleggsarbeid i Flørli og Lyse*, Forsand sogelag 2012

⁶⁵ Karl Gustav Hamn i Stavanger Aftenblad 2.04.2018.

så mye plass på den her, men i 2018 kunne ein tromme saman til jubileumsfest og store ord der Flørli blei utnemnt til den tredje store attraksjonen i Lysefjorden etter Preikestolen og Kjerag. Og korleis står det nå eigentleg til med dette store og viktige kulturminnet som både

Flørli er eit lite industrisamfunn med ein intakt bygningsmasse som ber på ei rik forteljing om da landet blei løfta inn i den moderne tida.

er kulturlandskap og nasjonal industrihistorie, og som er slik utforma at det har pedagogiske kvaliteter som overgår mange andre kraftverkssamfunn?

Det er i alt eit tjuge-tal hus i Flørli. Det er losjihus, velferdsbygg, funksjonærbustadar, ingeniørmesse, maskinistbustad, skule, butikk, postkontor, kaihus, brannstasjon og eit lite kraftverks som blei brukt i anleggstida. Og så sjølvstaden den store kraftstasjonen. Husa ligg fint til oppetter frå sjøen, med tørrmura støttemurar, stiar og trapper i mellom. Losjihusa nedst, funksjonærbustadane i mellom og ingeniørmessa og maskinistbustaden øvst. Det er ein struktur vi kjenner godt att frå andre industrisamfunn, men om han er uttrykk for eit strengt hierarki veit vi ikkje så mye om. Det vesle, isolerte samfunnet skapte og grunnlag for eit samhald som overskugga ei muleg klassesdeling.⁶⁵

I 1999 var det slutt med kraftproduksjonen i den gamle kraftstasjonen og den siste fastbuande hadde alt flytta frå Flørli. Etter 81 års drift overtok eit moderne, fjernstyrt kraftverk 775 meter inn ei fjellet.

Dei fleste husa i Flørli har vore gjenstand for jamnt vedlikehald fram til nedlegginga på slutten av 1990-talet, men det manglar ein plan for systematisk vedlikehald og oppgradering til bruk for reiselivsformål.

Noen av husa er etter det selde til private, Stavanger turistforening, og Ryfylke friluftsråd eig kvart sitt hus, resten er i eiga til Stavanger kommune. Planen var at kraftstasjonen og den 1470 meter lange trappa, som tar oss 741 høgdemeter opp ved hjelp av 4444 trappetrinn skulle rivast. Men alle var ikkje samde om at det var ein god plan. Dessverre blei dei fleste av aggregata i kraftstasjonen demonterte før verneinteressene fekk gjennomslag.

Kari Thu i Rogaland reiselivsråd såg eit potensiale i Flørli, og bestilte ein mulighetsstudie av Hanne Thomsen som da også var styreleiar i Stavanger turistforening. Dette førte nokså snart til praktisk handling, og Thomsen sette i gang med ulike aktivitetar der ho m.a. tok kraftstasjonen i bruk til utstillingar, konsertar og utleige. Det var mye entusiasme og idealisme, og ikkje så mye butikk, men Flørli hadde fått eit feste i medvitnet til ålmenta, og beslutningstakarar især, før Thomsen ga seg i 2007.

Lysefjord Utvikling tok nå på seg eit engasjement, og dreiv kafé i kraftstasjonen 2007 – 2008. I 2009 blei det skipa ein venneforening som tok eit tak, og i perioden 2010 – 2014 blei drifta ivaretatt av private. Dette året var Hessel Haker frå Nederland engasjert av Lysefjord Utvikling og Reisemål Ryfylke som leiar for eit feriedugnadsprosjekt. Det var ein suksess. Det kom folk frå heile verda som ville vera med på dugnad for å drive med vedlikehald og utvikling av Flørli. Året etter starta han Flørli 4444 som ei turistbedrift. I 2016 kom vennen Oscar inn som partner i bedrifta. Etter kvart fekk dei gang både på arbeidet med bygningane og på drifta. Saman med to innleigde og noen som framleis kjem og utfører frivillig arbeid, tar dei nå i mot kring 15 000 besøkande til overnatting og servering i ein sesong som varer frå 1. april til 30. september. Men det går ikkje i hop.

Det er Stavanger kommune som eig dei bygningane som blir brukte til overnatting, og Lyse kraft eig kraftstasjonen. Lysefjord utvikling leiger bygningane av Stavanger kommune, og har

Enkelte av interiøra i husa er godt bevarte, som her frå ingeniørmessa.

ein driftsavtale med Flørli 4444. Vedlikehaldet av bygningane fell mellom fleire stolar i dette systemet.

Bygningane har vore utbetra og tilpassa ulik bruk opp gjennom åra, men strukturen i busetnaden i Flørli, og hovudtrekka ved husa er godt bevart. Noen er i framifrå stand, som t.d. ingeniørmessa. Vedlikehaldet var rimelegvis også underordna eit system, så lenge det var behov for bygningane, men det begynner bli ei stund sidan, slitasje og manglande oppgradering, gjer at bygningane i dag har varierende grad av tiltaksbehov, og varierende grad av konsekvensar av mangelfullt vedlikehald. Drivarane, Flørli 4444, driv eit førebiletleg vedlikehald så lang dei rekk, men det er for små ressursar til å ta i ferde med ei så stor bygningsmasse attåt sesongdrifta. Det manglar ein tilstandsrapport og ein forvaltingsplan for Flørli, og det manglar ein organisasjon som kan sikre finansieringa av arbeida.

Etterslep på vedlikehald og nødvendig rehabilitering av bygningane i Flørli overgår det økonomiske grunnlaget som drifta gir rom for. Skal utviklinga av Flørli til ein hovudattraksjon i Lysefjorden bli meir enn festtarlar må engasjementet til eigarane blir mye større.

Verst er det med kraftstasjonen som har kritiske tiltaksbehov, og der konsekvensane av mangel på vedlikehald snart vil måtte bli alvorlege. Dette er ei problemstilling ein ser i fleire nedlagte kraftstasjonar, der bortfallet av den varmen som kraftproduksjonen skapte, fører til eit svært ugunstig miljø for bevaring av byggverket. Problemstillinga er dess meir kritisk i Flørli, fordi det har vore usikkert kva som skal skje med bygningen.

Flørli er peika ut som ein hovudattraksjon i utviklinga av reiselivet i Lysefjorden, og det er brei semje om at potensialet er stort. Utviklinga i dei åra som har gått etter at kraftproduksjonen blei fasa ut stadfestar at det her er grunnlag for eit optimistisk syn på potensialet. Men det er eit akutt behov for eit overordna perspektiv på bygningsmassen.

Dei kulturminnefaglege argumenta synest openbare. Her er ein bygningsmasse med sterk kjelde- og formidlingsverdi i seg sjølv, og som dess meir er svært godt dokumentert. Få stader synest utvegen til verdiskaping med grunnlag i kulturminneverdiane større.

Lysebotn

Lysebotn er det andre kraftverkssamfunnet i Lysefjorden. Men også her er det i dag reiselivet som er den grunnleggande føresetnaden for aktiviteten i bygda, med tur til Kjerag og basehopping som dei viktigaste aktivitetane. Her blei ny kraftstasjon sett i drift hausten 2018, og den eldste av dei gamle fasa ut, men det har aldri vore noe eigentleg engasjement for kulturminnevern i Lysebotn, bortsett frå eit forsøk i 2013 – 2014 på å etablere eit samarbeid mellom fleire partar om dokumentasjon og formidling av krafthistoria i Lysefjorden.⁶⁶

Lyse kraftverk blei bygt ut rett etter krigen. Det var ein, etter si tid stor kraftstasjon, og han var mellom dei første som blei bygt inn i fjell. I januar 1953 var stasjonen klar for prøvedrift, men først i 1964 var anlegget ferdig utbygt med 6 straumaggregat i drift. Seinare har Lyse AS bygt enda ein kraftstasjon i Lysebotn, Tjodan kraftverk, som blei sett i drift i 1984.

Også i Lysebotn var det behov for å etablere eit samfunn som kunne ta seg av drifta av kraftstasjonen. Her blei den første reguleringsplanen i Forsand si historie laga til. Framleis låg det restar av paternalisme til grunn for utbygging av industrisamfunnet. Kraftverket engasjerte arkitekt til å utarbeide ein reguleringsplan «for å sikre en tiltalende og trivselsfremmende bebyggelse».⁶⁷ Det blei bygt bustadar, samfunnshus, skule og kapell, alt i alt eit tredve-tal hus

Gardshus og jordbruk blei erstatta av krafproduksjon og funkishus i Lysebotn på 1950-talet. Husa står der enda, men det er svært få fastbuande att som bur i dei.

⁶⁶ Forprosjekt – Krafthistoria i Lysefjorden, Lysefjorden utvikling 2014 ⁶⁷ Brandal: *Fjordafolk*, Forsand kommune 2002

nord på flata opp frå sjøen på Nedrebø. Men heller ikkje her var det behov for folk i alle hus så lenge. I dag bur det berre ei handfull menneske i Lysebotn. Mange av husa er selde som fritidsbustadar.

Stasjonshallen i den nå utfasa kraftstasjonen i Lysebotn har eit potensiale for spektakulær formidling av krafthistoria, men ingen har vist evne eller vilje til å vera med på å finne ut kva det ville koste. Foto: Roy Høibo/Ryfylkemuseet.

Kraftsamfunnet i Lysebotn er eit særlege samfunn, forma av det som var moderne byggeri på 1950- og -60-talet. Husa er velhaldne og det er truleg ikkje gjort store endringar på dei. Men

vi veit lite om husa. Bustadbygginga har fått ein perifer plass i litteraturen om kraftutbygginga, og det er ikkje gjort noen form for registrering av såpass nye bygningar.

Dokumentasjon, vern og formidling av krafthistoria i Lysefjorden har vore drøfta som verdiskapingsprosjekt fleire gonger, men det har førebels ikkje lukkast å komma fram til ein sameint strategi for mål, strategiar og prioritering av tiltak. Vi har ovanfor vist at det hastar med å omsetta den gode viljen til praktisk handling i Flørli. Det hadde vore av stor verdi om dette arbeidet kunne settast inn i eit overordna perspektiv på kraftutbygginga og dei bidraga kraftproduksjonen har gitt til samfunnsforminga.

Kraftstasjonen i Lysebotn har krafthistorisk interesse, og han har eit potensiale for spektakulær formidling av krafthistoria, men det vil vera store utfordringar knytt til klimastyring, vedlikehald og sikring av stasjonen, i tillegg til dei kostnadane som vil følgje av eit mål om å skape ei oppleving av kraftstasjonen der både lyd og lys ville vore viktige element i iscenesettinga. Sonderingane som blei gjennomførte i 2013-2014 førte ikkje til noen reell interesse for å utvikle ideen vidare.

Andre kulturminne

Ettersom kulturminnelova definerer kulturminne som «alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø» er det nesten ikkje grenser for kva ein ta med, men når formålet er å laga ein plan kan det vera hensiktsmessig å avgrense utvalet til kulturminne som det kan vera aktuelt å foreslå tiltak for å dokumentere, verne eller gjera kjent. Dessutan må vi bygge på oversyn som alt finst. Oppgåva blir for omfattande om vi skulle setta i gang med systematisk kartlegging og registrering av kulturminne som ikkje tidlegare er registrerte.

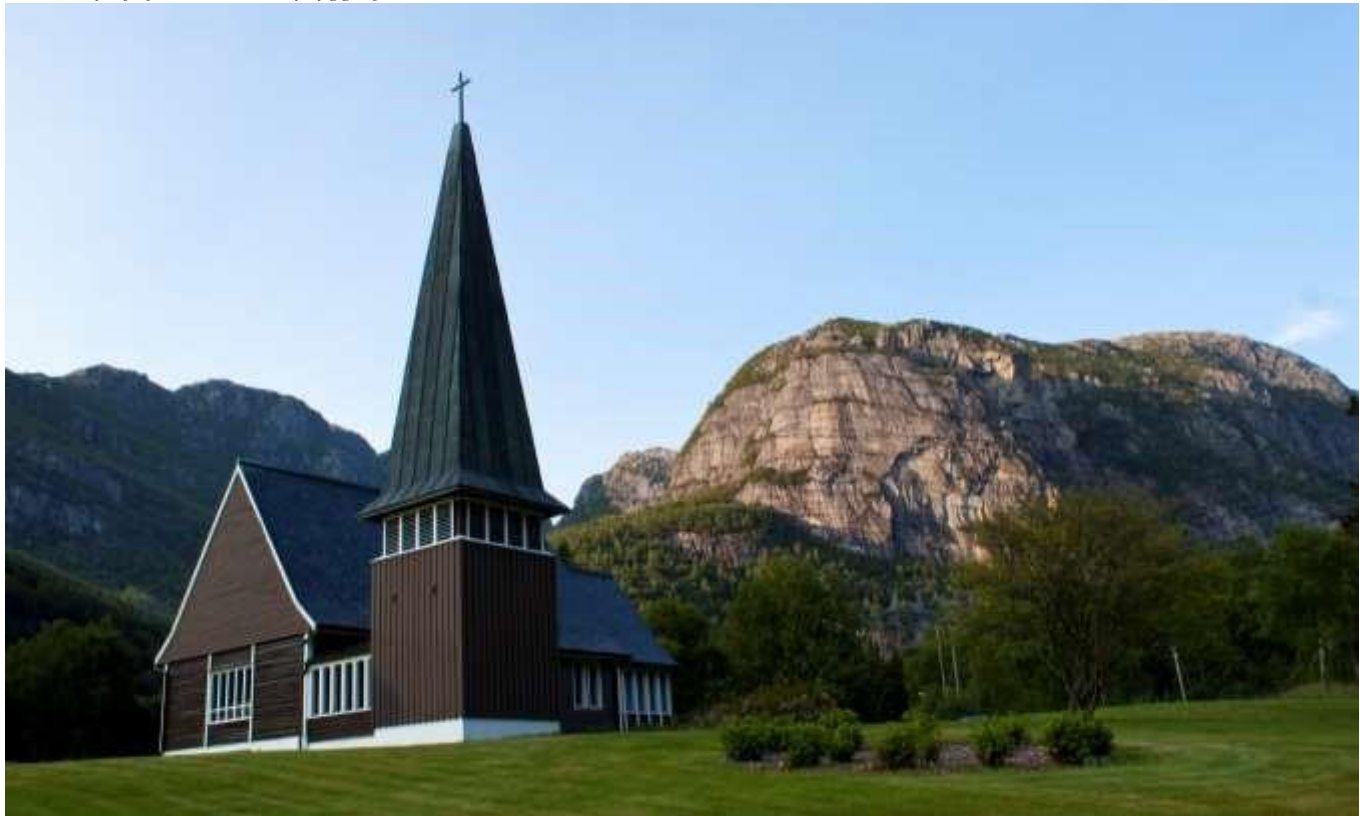
Bygningane til fellesskapet

Kulturminne vi veit noe om, utanom slike som er knytte til gardsdrift og industri, er det vi kan kalle bygningane til fellesskapet, d.v.s. bygningar som har samfunnsfunksjonar. Dei fremste mellom desse er kyrkjene. I Forsand er det to slike, kyrkja på Forsand og kapellet i Lysebotn.

Forsand var ein del av Høle annekssokn i Strand prestegjeld, og hadde kyrkje på Høle. Men dette var ei kyrkje som på 1800-talet ikkje lenger kunne stette behovet. Det gikk fleire år før det kom ei løysing på behovet for større kyrkje. Det gjorde det ikkje enklare at det kom på tale å flytte kyrkja over fjorden til Forsand. Det var først etter at det blei fremja forslag om å dele soknet i to at ein lukkast med å komma i gang med kyrkjebygging på Forsand. I 1854 sto den nye kyrkja ferdig.

Forsand kyrkje frå 1854 med nybygget frå 2016 ved sida av.

Lyse kapell frå 1961. Foto: Perly Berge.

Forsand kyrkje er ei langkyrkje som er bygt etter typeteikningane til Linstow-kyrkjene⁵⁹. Byggmeister var Tollak Tollaksen Gudmestad frå Nærbø. Kyrkja gjennomgikk ei større restaurering i 1931, og så på nytt til 150 års-jubileumet i 2004. Det nye tilbygget på austsida av kyrkja blei tatt i bruk i 2016.

Kapellet i Lyse blei bygt i 1961, som ein del av utbygginga av Lysebotn som eit kraftverkssamfunn. Etter kvart som folketalet i Lyse har gått ned kome kapellet ut av bruk, og kring år 2000 kom det opp ein diskusjon om kapellet burde avviklast, men det var eit spørsmål som mobilserte for å behalde kapellet.

Forsand kyrkje er listeført hos Riksantikvaren (ikkje freda), noe som betyr at tiltak på eller i kyrkja må godkjennast av Biskopen etter rådføring med Riksantikvaren.

Det eldste, ståande bedehuset i kommunen står på Byrkjeland i Espedalen. Det vart bygt i 1908. I tida fram mot første verdskrigen kom det fleire, og enda noen til i mellomkrigstida. Brandal reknar opp i alt seks bedehus i bygdeboka, men berre tre av dei ser ut til å vera i aktiv bruk nå (Forsand, Meling og Byrkjeland). I tillegg kjem huset til pinsevennene i Songesand som blei sett opp midt på 1930-talet.

Bedehusaet på Byrkjeland.

Fleire stader var det både bedehus og ungdomshus. På Forsand blei det bygt ungdomshus i 1903, ungdomshuset Heim. Det er både ombyggt og modernisert, men er framleis i bruk som aktivitetshus.

---

⁵⁹ Hans D. Franciscus von Linstow (1787 – 1851) var slottsarkitekten som utarbeidde standardteikningar for «Kirkebygninger paa Landet i Norge». Det er m.a. Linstow-kyrkjer på Nesflaten, Suldal, Sand, Sauda, Hjelmeland, Fister, Strand, Forsand og Askje i Rennesøy. Sjå meir om Linstow under https://nkl.sn.no/Hans_Ditlev_Franciscus_Linstow

Frå 1860-åra blei det arbeid for å skaffe betre lokale for skulen, og det kom i gang bygging av skulehus i grendene. Forsand fekk sitt skulehus i 1869. I dag er det få att av desse gamle skulehusa, men står eit par godt bevare hus att som nå er tatt i bruk til nye formål.

Øvre Espedal fekk skulehus i 1901. Krinsen blei nedlagt i 1963, men skulehuset er overtatt av ein velforening som har gjennomført ei omfattande rehabilitering av huset, alt gjort på dugnad. Huset blir brukt til festar og aktivitetar i grenda, og blir leigd ut til lag og grupper. I tunet aust for skulehuset står uthuset som var ein del av skuleanlegget, og som er delt med lærarbustaden ved sidan av.

Lenger nede i dalen, på Byrkjeland, rett nedanfor bedehuset, står skulehuset på Byrkjeland skule som blei bygt i 1902. Krinsen blei nedlagt i 1962 og huset er selt til ein privat eigar. Dette ser ikkje ut til å vera i aktiv bruk til noe formål.

På Solheim, er Songesand skule, bygd i 1913, tatt i bruk til nytt formål. Sven Ketil Fredheim har rehabilitert huset og brukar det i si bedrift Songesand Camp til overnatting og som kafé.

Skulehuset i Øvre Espedal er overtatt av ein velforening, er sett i stand på dugnad, og blir brukt til ulike formål som grendahus.

Samferdslehistoriske minne

Utfordringane for samferdsle i fjord- og fjellbygdene har vore store, og dei har fått god plass i litteraturen. I kultursoga har strevet med å få til vegar, kaiar og rutetrafikk fått god plass i begge dei to binda⁶⁰, Jon Bergsåker har skrivne soga om Høgsfjord rutelag⁶¹, Svein Magne

⁶⁰ Brandal: *Fjordafolk*, Forsand kommune 2002

⁶¹ Bergsåker: *Båten og bygda*, Stavanger 1977

Olsen har skrive og bruer og brubygging⁶² og Njål Tjeltveit har skrive fleire bøker om kaiar og rutetraffikk, jfr. litteraturlista. Det lettast tilgjengelege oversynet er det likevel Tormod Rossavik som byr på i si jubileumbok for Forsand kommune frå 1988.⁶³ Her har han spandert 18 av dei 70 sidene i boka på samferdsla.

Rossavik peikar på at det ikkje blei noe særleg fart i vegbygginga før formannskapslova kom i 1837. Før det var det vegar som hadde danna seg sjølv der folk ferdast. Ein av dei viktigaste vegane av dette slaget var den såkalla Skinnvegen mellom Lyse og Setesdalen. Skinnvegen var vegen der austmennene kom over fjellet med huder og skinn i bytte mot sal og mjøl og andre nyttige varer. Det var fleire slike vegar mellom Setesdal og Telemark i aust, og fjordbygdene i vest. Delar av desse vegane er neddemte, men ein av traseane frå Lyse er merka som turiststi.

Det eldste samferdslehistoriske minnet vi veit om i Forsand er gangsteinane over Espedalselva mellom Løland og Nedre Espedal, her fotografert i flaumstor elv.

Eit gammalt minne om tilrettelegging for lettare samferdsel er og gangsteinane som ligg i Espedalselva mellom Løland og Nedre Espedal. Kor gamle dei er veit vi ikkje. Sigleif Engen kallar dei fornminne i gards- og ættesoga.

Den første bygdevegen i Forsand var vegen mellom Helle og Espedal som var ferdig bygt i 1894. Det hadde nok vore eit vegfar frå Helle til Espedalsvatnet før, men nå kom det kjøreveg

---

⁶² Olsen: *Bruer og brubygging i Rogaland*, Stavanger 1988

⁶³ Rossavik: *Forsand i 150 år*, Forsand kommune 1988

med grus og stabbesteinar. Sjølv om både grusen og stabbesteinane er borte, ligg vegen stort sett på same måten i terrenget i dag som han gjorde den gongen.

I 1899 blei det løyvd pengar til bygging av veg frå Nedrebø, Lysebotn til Lyse. Det var fleire vegprosjekt under drøfting kvar for seg, men i 1899 blei det sett ned ein vegkomite som kom med framlegg om fire prioriterte veganlegg. Det var veg i Kolabygda frå Bergsvik til Oanes, vegen Helle – Forsand med sidearm til Rettedal, veg frå sjøen til Brådland i Frafjord og det var veg frå Byrkjedal til Maudal. I 1913-14 kom det og veg til Haukali etter den opprivande drukningsulukka på Hauklivatnet i 1909. Oppsittarane i Songesand måtte vente på veg opp til Kåsen til 1927. På same tida blei det starta med vegbygging frå Eiane mot Øvre Eiane og Fossmork, men først i 1963 var vegen heilt ferdig. Hundre år etter at det kommunale sjølvstyret blei innført hadde dei fleste i Forsand veg heimanfrå til sjøen, og det var også tillaup til landverts samband mellom bygdene.

Vegsamband ut av kommunen var det verre med. Det var fleire rundar med argumentasjon for eit austlandssamband som føresette båt til Lysebotn og så veg derifrå. Men dette var ei løysing som tida gikk frå før ideen blei realisert. Likevel kom det veg frå Lysebotn i samband

Vegen til Øvre Espedal var ferdig i 1893.

med Tjodanutbygginga. 23. oktober 1984 var vegen til Sirdal ferdig og Forsand hadde landverts samband med austlandet. Vegen opp frå Lysebotn er i dag ein attraksjon som trekker til seg både turistar og atletar.

Men dette var ikkje den første vegen ut av kommunen. Alt i 1932 hadde ordføraren i Forsand, Torgeir Espedal, kalla saman til eit møte for å drøfte planar om ein sambindingsveg gjennom Ryfylke. Det var eit initiativ som var om lag like vanskeleg å samle seg om som andre idear

om samarbeid i Ryfylke, og det skulle gå både vinter og vår og ein heil verdskrig før vegen var ferdig. Først i 1965 var vegen klar med vegar og bruer og ferjesamband like frå Forsand til Sand.⁶⁴

Spørsmålet var om han var god nok. Det tykte dei ikkje i nord, og heller ikkje i sør. Det var for lågt akseltrykk, for låge tunnellar, for liten kapasitet på ferjene, for låg vegstandard og for lang reisetid. Tida var i ferd med å gå forbi sjøen som ferdselsåre. Folk ville heller ha god veg. I 1984 var det sett i gang arbeid med ein transportplan for Ryfylke. Her skulle det bli veg i vellinga. Da arbeidet var ferdig i 1987 var resultatet ein plan som Stavanger Aftenblad meinte ville føre til den største endringa av Rogaland-kartet sidan istida.

Rennfast var det store, men i Forsand var planane om bru over Lysefjorden og rørbru over Høgsfjorden enda større, og først av alt kom Lysefjordbrua. Den blei opna av ordførar Fridtjov Thorsen Norland 18. desember 1997. Optimismen var stor, og snart skulle Forsandbuen kjøre gjennom rørbru til Nord-Jæren og vera i byen på ein snipp, snipp, snare. Slik gikk det ikkje, og hausten 2018 er det til og med uvisse om fergesambandet over Høgsfjorden.

I perioden 1906-1909 blei det bygt veg mellom Helle og Forsandøyren. Det blei feira 100 års jubileum for den fine steinbrua på Fossandmoen i 2007.

Det var kaiene, rutebåtane og ferjene som blei løysinga i over 150 år, frå «Oscar», som den første rutebåten, la til i Forsand i 1866 og til denne dag. Vi skal ikkje dra heile rutebåt- og ferjehistoria her, men minne om at det står att ei rekke kaiar etter denne trafikken.

---

⁶⁴ Høibo: Vegen til byen, Folk i Ryfylke 2003

Den første offentlege brygga i Forsand var brygga på Forsand som blei bygt i 1888, men brygga i Bergevik kunne og ta i mot rutebåtar. I 1962 fekk Forsand-kaien ferjestø da det blei opna ferjesamband mellom Lauvvik, Oanes og Forsand. Andre viktige båtstoppestader i Forsand var Meling, Skeivik, Helle, Eiane, Songesand og Lysebotn. Få av desse kaiene framstår i dag med særleg av den historiske autentisiteten i behald. Dei som har vore i bruk er blitt utbetra og utbygde ettersom båt- og ferjetrafikken kravde det, andre har forfalle. Ein av dei meir interessante kan vera kaien i Eiane, som samtidig er ein demonstrasjon av dugande steinhoggarkompetanse.

Kanskje det viktigaste samferdslehistoriske minnet i Forsand er Lysefjordbrua som blei opna i 1997.

Gjenstandssamlingar

Forsand bygdemuseum rår over ei gjenstandssamling frå Bakken gard som blei gitt til kommunen gjennom eit gåvebrev frå Johannes Bakken i 1973. Denne samlinga blir oppbevart

i underetasjen i kommunehuset og omfattar 650 - 700 nummer. Gjenstandane blei registrerte i 1983-1988 og fotograferte i 2015. I tillegg til Bakken-samlinga har museet fått tilført materiale etter kvart, og har lager 4-5 stader i kommunen. Ein del av dette materialet er ikkje registrert.

I sjøhuset i Bergevik (sjå omtale av dette under Forsand/Bergevik lenger oppe) er det ei utstilling med materiale om fiske og sjøbruk. Ein del av gjenstandane tilhører bygdemuseet, ein del er lånte frå privatpersonar i bygda. I to rom i første høgda i sjøhuset var det tatt inn komplett inventar og utstyr frå skomakarverkstaden til Adolf Berge i Bergevik. Denne samlinga er ikkje registrert. Etter ei tilstandsvurdering av museumssamlingar i Rogaland som blei gjennomført i samarbeid mellom Rogaland fylkeskommune og ABM-utvikling i 2007 blei det skriva ein nokså kritisk rapport om sikrings- og klimaforholda for samlinga og ho er etter dette flytta til kommunehuset.

Bygdemuseet rår og over bandopptak med temaintervju av eldre folk.

Forsand bygdemuseum inngår i den regionale museumseininga for Ryfylke, Ryfylkemuseet. Hausten 2018 blir det forhandla om ei revidering av samarbeidsavtalen.

Forsand bygdemuseum rår over ei fin samling av inventar, reiskap og utstyr, vesentleg frå Bakken i Lysefjorden.

Privatarkivmateriale

Privatarkivet etter Sigleif Engen, som var bygdebokskrivar i Forsand, er etter opplysningar frå Forsand kommune det største privatarkivet i Rogaland. Det omfattar kring 250 arkivboksar og er oppbevart ved Interkommunalt Arkiv i Stavanger (IKA).

I kommunearkivet er det og ei boksamling og eit arkiv etter Johannes Bakken. Materiale etter ein tredje bygdehistorikar, Guttom Mikkelson, er i privat eige. Det same er den omfattande fotosamlinga til Kristian Berge.

Det er eit ønskje om å få fram eit samla oversyn over privatarkivmateriale frå Forsand. Eit oversyn frå IKA viser at følgjande arkiv frå Forsand finst der:

Nordre Espedals kraftlag
Høgsfjord Totalavholdsforening
Forsand husmorlag
Lærer Torstein Espedal
Forsand orienteringslag
Forsand bygdeungdomslag
Forsand folkeakademi
IOGT-losje Espedalen, Helle
Sigleif Engen

Fotosamlingar

Forsand kommune rår over ei fotosamling med om lag 1000 registrerte foto og ein del uregistrerte. Dei registrerte bilda er arkiverte delvis på kommunehuset, delvis i Statsarkivet. Mesteparten av bilda er frå Bakken gard eller innsamla i samband med utarbeiding av gards- og ættesogene til Sigleif Engen. Også utstillingar som formannskapsutstillinga i 1987 gav mange fine innsamla bilde, i tillegg til innsamling av foto til kultursoga Fjordafolk.

Det finst og samlingar av historiske foto frå Forsand i Statsarkivet i Stavanger, i Nasjonalbiblioteket og i fotosamlinga til Ryfylkemuseet. Noen av desse er tilgjengelege på DigitaltMuseum.⁷⁴

⁷⁴ 135 foto frå Forsand er digitaliserte og lagt ut på DigitaltMuseum, sjå:

<https://digitaltmuseum.no/search/?aq=place%3F%3A%22Forsand%22+type%3F%3A%22photograph%22&q=Folkemusikk>

Ryfylkemuseet har materiale etter fleire utøvarar av song og musikk frå Forsand⁶⁵. Leiv Mæle fekk særleg merksemd i eit temaskrift om folkemusikken i Ryfylke i 2002.⁶⁶

Det skal også vera materiale etter lærar Sigve Lauvaas som har samla rim og regler frå barndomen sin. Dette, og anna materiale, er gitt ut i eit hefte i Forsandserien 1998⁶⁷, men utan originalt notemateriale eller kjeldetilvisingar. Det er såleis ei viktig oppgåve å sikre originalmaterialet, eventuelt gjera nye opptak med informantar for å dokumentere materiale som ikkje er tatt vare på.

Namnegransking

Stadnamn er ei kjelde til kunnskap om tidlegare tidars bruk av kulturlandskapet, men etter kvart som ein ikkje lenger treng utnytte naturressursane på same måten for å overleve, går også stadnamna tapt. Det har derfor vore gjennomført ein del aksjonar for å samle inn stadnamn frå eldre folk som ennå hugsar dei.

I Forsand blei det gjennomført ei stadnamninnsamling tidleg på 1980-talet. Materialet ligg arkivert på Universitetet i Stavanger, og er tilgjengeleg for studentar der. Materialet frå Forsand ligg i hovudsak føre som store kart der informantane har sett på stadnamn. I tillegg er det noe materiale på lause ark. Materialet frå Forsand blei i 2018 skanna og ligg nå føre i kopi i Forsand kommune.

Universitetet har ein praksis for å tillate at lokale historielag får avfotografere eller skanne materiale som måtte vera av interesse.⁷⁸

---

⁶⁵ Leiv Mæhle (hardingfele), Guttorm Mikkelsen (song), Håkon Moen (trekkspel), Peder B. Eiane (song, småhistorier), Karine T. Espeland (song), Anna Songesand (song), Klara Moen

⁶⁶ Hansen, Halvdan Magnus og Bjørkedal, Dag: *Leiv Mæle – treskerar og spelemann*, i Folk i Ryfylke, årbok for Ryfylkemuseet 2002

⁶⁷ Kjell Espedal (red.): *Songar, rim og regler frå Forsand*, Forsandserien – hefte nr. 10, Forsand kommune 1998

⁷⁸ Svar på førespurnad til Inge Særheim, Universitet i Stavanger, september 2017.

Ein skomakarverkstad frå Bergevik inngår i samlingane til Forsand bydemuseum, nå delvis utstilt på Forsand kommunehus.

DEL II - HANDLINGSDELEN

Lysefjorden har eit stort potensiale for kulturminnebasert verdiskaping.

Viktige kulturminne i Forsand

Når ein skal prioritere tiltak vil det vera nyttig å vita kva som er viktig og kva som er mindre viktig. Men det er ikkje noe enkelt spørsmål, for kva er eit kulturminne viktig i forhold til?

Riksantikvaren lista opp tre grupper av verdiar i vurderinga av kulturminne: Kunnskapsverdiar, opplevingsverdiar og bruksverdiar. Alle desse verdiane kan knytast til dei fleste av dei kulturminna vi har løfta fram ovanfor, men noen meir enn andre.

Kunnskapen om og opplevinga av fornminna sit ofte langt inne, fordi dei er vanskeleg tilgjengelege og ikkje så lette å sjå eller forstå utan kunnig assistanse. Med eit par unnatak, og der Landa er det viktigaste. Landa er eit fornminnefunn av nasjonal og internasjonal interesse. Landa må vera eit kulturminne med høg prioritet, på linje med fornminne som andre stader i landet, t.d. på Karmøy, er gjort til gjenstand for omfattande formidlingstiltak og grunnlag for verdiskaping i området.

Frå nyare tid har primærnæringane etterlate ei stor mengde hus som både fortel oss om bruken av landskapet, byggeskikken og den sosiale strukturen i det gamle samfunnet. Det er velhaldne hus både på Forsand, i Kolabygda, Rossavik, Helle, Espedalen og i Lysefjorden. Det er hus som alt tiltrekker seg merksemd frå turistar av ulike slag, og det er hus som har stor bruksverdi etter å ha vore haldne ved like gjennom lang tid. Innimellom finst her enkelthus som har større autentisitet, har bevart meir av dei opphavlege karakteristika eller som framstår

som gode representantar for den tidsperioden dei er i frå. Noen miljø har likevel større utsagnskraft, eller kjeldeverdi, enn andre. Både på Forsand, og særleg i Espedalen er det restar av bygningsmiljø som framleis lar oss oppleve det gamle klyngetunet. Dette er unikt i ei tid der dei aller fleste klyngetuna er borte.

Utfordringa er at forvaltinga av bygningane på desse stadene, og dermed vedlikehaldet og den nåverande tilstanden er svært varierende. Det er ei blanding av godt vedlikehaldne hus og hus der forfallet kan vera såpass iaugefallande at det virkar forstyrrende. For dei dårlegaste husa er såleis bruksverdien svekka. Men så lenge heilskapen er noenlunde intakt, vil det vera gode grunnar til å prioritere restane av klyngetuna, og særleg dei i Nedre og Øvre Espedal høgt.

Busetnaden i Lysefjorden må kunne tilleggst høg kunnskapsverdi gjennom å vise oss korleis folk har tilpassa seg til dels ekstreme føresetndar. Opplevinga av busettinga gir ein sterk tilleggsverdi for dei som besøker fjorden, og bruksverdien, forstått som lekk i verdiskaping, må vera stor ut frå det potensiale ein ser for utvikling av reiselivet i fjorden. Men også er her det urovekkande forfall somme stader, som, viss ingenting blir gjort, snart vil redusere dei nemnte verdiane.

I tillegg til den tradisjonelle busetnaden kan Lysefjorden by fram to kraftverkssamfunn, av desse Flørli som alt er under utvikling som ein stad for bevaring og formidling av kulturminna som ein del av historieforteljinga på staden.

Lysefjorden er allereie eit verdskjent turistmål. Fleire hundre tusen besøker fjorden kvart år for å sjå naturfenomena Preikestolen og Kjerag. Legg ein minna etter den tradisjonelle busetnaden og kraftverkssamfunnet i Flørli oppå dette, får ein eit område som både byr på eit svært stort potensiale for verdiskaping, men som også byr på store utfordringar av både organisatorisk og økonomisk karakter.

Samla sette kan det ikkje vera tvil om at Forsand er ein kommune som er rik på kulturminne, men der vernet og utnytting av potensialet i kulturminna, byr på mange og store utfordringar.

Kva trugar kulturminna

Dersom vi er samde om at Forsand forvaltar kulturminne av stor verdi, og at det er eit mål å redusere tapet av desse kulturminna til eit minimum, vil første delen av ein handlingsplan vera å analysere kva som trugar kulturminna. Kva slag hendingar er det som fører til tap av kulturminne, kva er årsaken til desse hendingane, kor stor sjanse er det for at hendingane vil inntreffe, og kva vil konsekvensane av uønska hendingar vera. Har vi svar på slike spørsmål, vil vi også kunne planlegge tiltak for å unngå tap av kulturminne.

Så gale kan det gå. Dette er frå Kallastein, men varierende grad av forfall finn ein voer alt i Forsand.

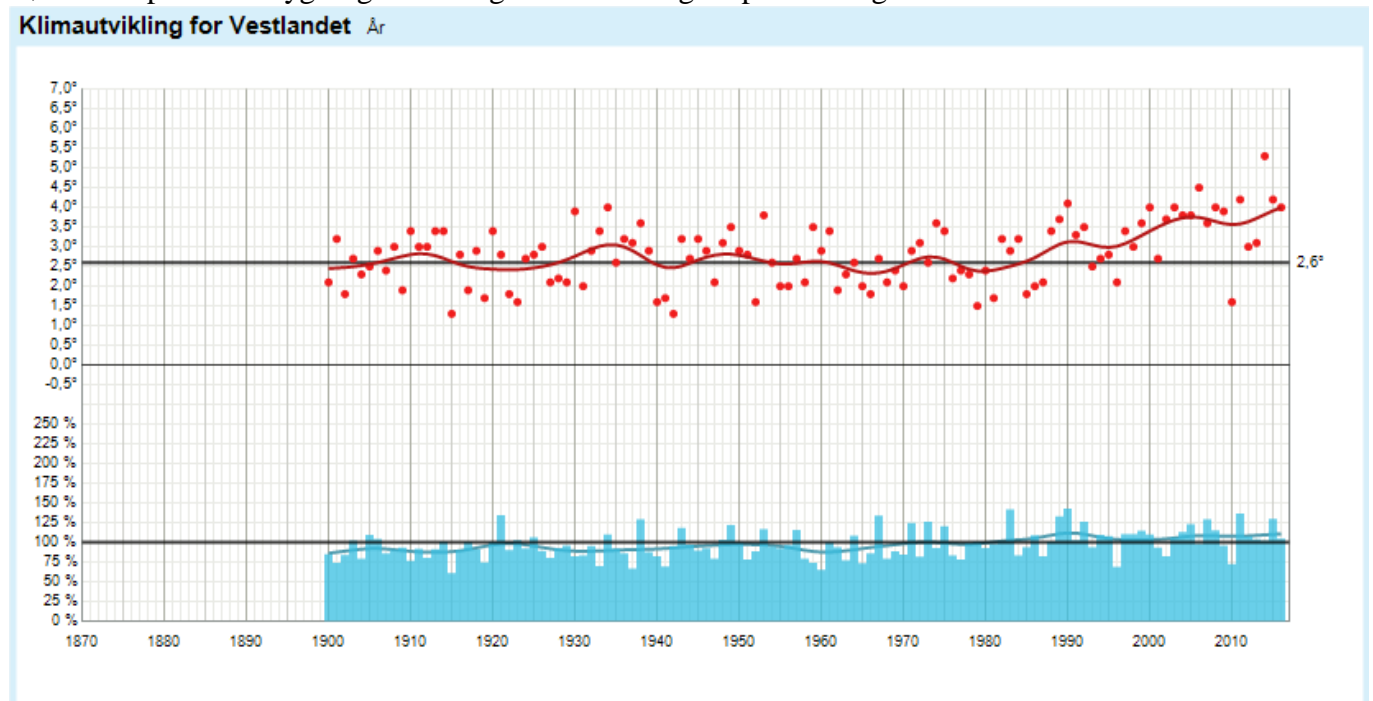
Alminneleg forfall

I arbeidet med denne planen har vi søkt å ettergå dei registreringane av kulturminne som er gjort tidlegare. Mellom desse har SEFRAK-registreringane vore dei viktigaste. Søket etter SEFRAK-registrerte bygningar har avdekkja at Forsand har tapt, eller er i ferd med å tape, eit stort tal slike bygningar, utan at vi har godt nok grunnlag til å talfeste tapet. Det er mange grunnar til dette, som vi skal komma inn på etter kvart, men det vi kan kalle alminneleg forfall er ein slik grunn, eller helst ei knippe av grunnar som på eit vis har naturlege årsakar, men som også kviler på korleis bygningar blir forvalta.

Vi bur i eit område av landet der klimaet skaper utfordringar for bygningsvernet. Fuktige somrar og milde vintrar gir grobotn for rask nedbryting av materialar som ikkje blir godt vedlikehaldne. Mikroorganismar, planter og dyr svekkar raskt overflater og konstruksjonar. Sopp, mugg, bakteriar, lav, mose og insekt har alle gode levekår i eit fuktig og mildt klima. Frostsprenging, saltkrystallisering og mekaniske skader følgjer av stråling, varme, vatn, vind og luftureining. Hyppigare veksling mellom eit mildt og fuktig verlag og frostperiodar om vinteren er særleg utfordrande for murverk av alle slag. Rust og annan korrosjon er følgjer av dei same forholda, men metall blir også påverka av salt og forsurende ureining. Ekstremvær fører til fleire tilfelle av brå skader.

Forsand er utsett for alt dette, og det blir verre. Klimaendringane starta alt på 1980-talet. Vi har sidan hatt ein tydeleg temperaturauke, men også nedbøren har auka. Same kva scenario ein ser for seg i arbeidet med å redusere den globale oppvarminga, ser det ut til at vi må rekne med eit varmare klima, meir nedbør, og auke i hendingar med ekstremvær. Dette vil få

konsekvensar for bygningsvernet. Det vil føre til eit veksande vedlikehaldsbehov, behov for større kompetanse i bygningsvernet og evne til strengare prioritering.⁶⁸

Klimastatistikken viser at vi er i ferd med å få eit klima som er meir utfordrande for bygningsvernet. Prikkane og den raude linja viser middeltemperatur og avvik frå normalen. Stolpane og den blå linja nedst i diagrammet viser temperatur og avvik frå normalen. Endringane mot eit våtare og varmare klima starta alt på 1980-tale. Kjelde: yr.no

Behovet for eit bygningsvern som bygger på planar og systematikk er påtrengjande. Klimaet er ein bakanforliggende årsak til eit akselererande forfall, men det er forvaltninga av bygningane som fører til eventuelle konsekvensar av forholda. Det er eit mangelfullt og ukunnig vedlikehald som gjer at bygningar blir brotne ned.

Det alminnelege forfallet er det største trugsmålet mot kulturminne i Forsand.

Byggearbeid

Byggearbeid kan sjå ut til å vera det nest største trugsmålet. I arbeidet med å ettergå SEFRAK-materialet har vi sett at mange bygningar har gått tapt fordi dei er rivne eller ombygde, anten fordi dei ikkje kunne brukast lengre slik dei var, eller fordi det skulle byggast noe anna i staden. I landbruket er det endringar i driftsopplegget, eller behov for modernisering av driftsbygningar som fører til slike endringar.

Vi bur i eit velstandssamfunn, der dei som ser syn på slikt, har god råd til å stelle godt med husa sine. Men kompetansen i arbeidet med oppussing, modernisering, rehabilitering eller restaurering eller kva ein kallar det, matchar ikkje alltid oppgåva, verken hos byggherren, handverkarken eller i byggvarebutikken. Resultatet kan bli eit dårlegare bygg, redusert autentisitet og fallande verdi.

⁶⁸ Høibo, Roy: *Varmare, våtare, villare – Rapport om museas møte med klimautfordringane*, Byggnettverket og Håndverksnett 2017

Kunnskapen om dei materialane og dei byggemetodane som blei brukt tidlegare har i stor grad gått tapt, og vi er tilbøyelege til å tru at det nyaste er det beste. Slik er det ikkje alltid når nytt skal koplast til gammal, da kan nytt gjera vondt verre. Vi skal gi eit par døme.

Skifte av glas⁶⁹ står ofte høgt på agendaen når ein ser behov for oppussing. Dei gamle er gistne, stygge og målingsslitne. I dag brukar vi isolerglas som både er tette og lette å halde ved like. Problemet er at det er vanskeleg å forme inndelinga av glaset på same måten som det gamle når eit isolerglas skal erstatte enkeltruter. Omramminga og srossene blir ofte overdimensjonerte, og uttrykket i glaset, og dermed heile fasaden blir endra. Så prøver noen å løyse utfordringa med å lime tynne srosser på eit stort isolerglas. Resultatet blir ei kulisser som gjer huset mindre ekte. Ei mellomløysing kan vera å bruke kopla glas, der det ytre glaset er delt opp med gjennomgåande srosser, medan det er ei heil rute på innsida.

Det beste er å bruke om att det gamle glaset. Gamle glas er som regle produsert i nøye utvald treverk som toler ei restaurering. Med litt øving kan dei fleste greie å ta ut rutene i eit glas, gjera ramma og srossene reine for kitt og måling, preparere det på nytt, og setta inn att rutene med nytt kitt. Om ein ikkje kan det, tilbyr m.a. Fortidsminneforeininga kurs i restaurering av glas. Så er det eit spørsmål om ein treng dobbelt glas. Finn ein at det er nødvendig, kan det vera ei god løysing å setta eit varaglas på innsida om vinteren.

Og så er det kledningen og overflatebehandlinga. Det som ein får kjøpt som handelsvare til kledning i dag er ikkje utvald materiale. Noen brukar dessutan trykkimpregnerte materialar, som har vist seg å ha ei god evne til å leie fukt. Trykkimpregnerte materialar inntil materialar og konstruksjonar som ikkje er trykkimpregnerte, kan såleis føre til eit dårleg resultat. I Ryfylke er det likevel mange utvegar til å få bestilt spesialtilpassa materiale på gards- og bygdesager. Da kan ein få materialar med den utforminga som er frå før, og ein kan få kledningsmaterialar som er høvla på utsida, og som dermed vil vera mindre utsett for forureining og rotesopp.

---

⁶⁹ Nynorsken krev av og til forklaring. Eg brukar her, og tidlegare, glas i tydinga vindu. Men vindu er bokmål, vindaug ein konstruksjon eg ikkje får til, og glas dekkar det eg vil ha sagt i mi eiga dialekt. Så brukar eg ruter om dei enkelte delane av glaset.

Våningshuset på Forsandgarden har fine detaljar av rokokko i andre etasje. Kanskje har det vore glas med doble ruter i parvise rammer i første etasje. Kanskje har bestillinga vore nye glas som liknar på dei i andre etasje. Men leverandøren har ikkje lukkast med oppgåva, og huset har fått glas som er heilt ute av proporsjonar, som ikkje tar opp att dei opphavlege detaljane, og som reduserer den arkitektoniske kvaliteten til huset. Foto: Roy Høibo/Ryfylkemuseet.

Fram til 1950-talet var all måling basert på lin- eller tranolje. Dette var ei diffusjonsopen måling som altså tillet fukt å koma både inn i og gå ut av materialane. Så kom den ferdigblanda alkydoljemålinga, og etter kvart enda verre ting ein kunne kline på veggen. Dette er mye tettare målingstyper, og dersom det likevel kjem fukt på innsida, som det alltid gjer, og materialane ikkje er av første sort, vil fukten bli verande der over lengre tid, og vi får rote i

veggen. Moderne måling på gammel linoljemåling gir dessutan ofte eit dårleg resultat, med bløring og avflassing som følgje.

Det er og ei overdriven tru på behovet for omfattande isolasjon. For komforten sin del kan det vera gode grunnar til å isolere golv og tak, men eit hus som har litt av pusteevna intakt, kan vera eit vel så sunt hus både for sin eigen del og for dei som bur i det, enn eit pottetett hus med fuktsperre og tjukke lag av isolasjon i alle retningar.

Poenget er at dei gamle husa er gamle fordi dei blei bygde på ein måte og med slike materialar at dei skulle vare ei stund og vera gode å bu i. Ved oppussing og vedlikehald av slike hus bør vi spele på lag med huset, og vidareføre den materialebruken og den forståinga av konstruksjonen som ligg til grunn for bygginga av huset.

Andre trugsmål

Brå hendingar

Veret kan føre til brå hendingar som følgje av flaum, ras, stormflo og vindfall. Ettersom ein del av auken i nedbøren ser ut til å komma i form av store nedbørsmengder over stutt tid, må vi rekne med meir av dette slaget. I kombinasjon med snøsmelting kan det få fatale konsekvensar. Brå hendingar kan også råke bygningar som følgje av ulukker, brann og skadeverk.

Framandelement

Ein variant av byggearbeid er nye element som blir tilført eit bygningsmiljø, og som blir plassert på ein slik måte, har ei slik utforming, eller har ein funksjon som forstyrrar bygningsmiljøet, og av og til fører til ei forsøpling, jfr. plassering av varmpumper, parabolantennar og brannstiger, plassering av utstyr for sortering og levering av avfall, og til plassering og utforming av postkassestativ.

HMS-arbeidet er ei omseggripande verksemd som gjer at faren for skader og ulukker i arbeidslivet minkar, og at tilgjenge til bygningar og areal blir lettare for dei som er rørslehemma. Men det fører og til endringar i og kring bygningar som kan vera i konflikt med ønske om vern av heilskap og detaljar. Som i mange andre tilfelle der ulike omsyn må vegast opp mot kvarandre, vil det også ved gjennomføring av HMS-tiltak vera nødvendig å vurdere alternative løysingar for, om muleg, å unngå å forringe verdien til bygningar som kulturminne.

Tilgroing

Tilgroing har vore eit trugsmål mot kulturminne lenge, men tilgroinga aukar med eit fuktigare og mildare klima, og med lengre vekstsesong. Dette ser vi både i det rurale landskapet, og i

sentrale strom. Tilgroing skaper ugunstige lokalklima kring bygningar, og hindrar innsikt og utsyn. Det veks alle stader, og berre ein aktiv innsats mot tilveksten kan hindre attgroing.

Virkemiddel i kulturminnevernet

Avhengig av utgangspunkt og mål for kulturminnevernet, rår kommunane over ei rekke virkemiddel for å fremje kulturminnevernet. Vi skal nedanfor gjera greie for kva strategiar og tiltak som kan vera mest aktuelle i Forsand, men skal først peike på noen generelle virkemiddel.

Legale virkemiddel

I kommuneplanen kan kulturminne, kulturmiljø og landskap sikrast gjennom omsynssoner, føresegner til arealformål eller generelle føresegner. Omsynssoner (bokmål: hensynssoner) er det viktigaste virkemiddelet. Ei omsynssone, med tilhørande føresegner og retningslinjer, kan vise omsyn og restriksjonar som er viktige for bruken av arealet. Omsynssona skal vise kva omsyn ein skal ivareta innanfor sona, uavhengig av kva arealbruk det blir planlagd for.

Reguleringsplanar kan brukast som formings- og styringsverktøy der kulturminneinteressene er premiss for det som kan gjerast i planområdet. Kulturminne, kulturmiljø og landskap kan sikrast gjennom arealformål LNFR med underformål vern av kulturminne og kulturmiljø, gjennom omsynssoner med tilhørande føresegner, og føresegner til arealformål. Føresegnene i ein reguleringsplan er heilt vesentleg for ei god forvaltning av område med kulturminne-, kulturmiljø- og landskapsinteresser. Erfaringane er at føresegnene må vera presise og konkrete.

Kulturminneplanen for Forsand er utarbeidd som forslag til ein kommunedelplan etter Plan- og bygningslova, der den første delen gir eit oversyn over kunnskapsgrunnlaget og den andre delen foreslår tiltak for å ivareta kulturminnevernet. Det følgjer av dette at det blir utarbeidd ein handlingsdel for dei nærmaste fire åra, del 2 av kulturminneplanen, og at han gjennomgår ei årleg revidering. Tiltak som kan ha konsekvensar for arealdisponering er vist i kart som følgjer som vedlegg til planen.

Utanom dei virkemidla kommunen har gjennom sitt planarbeid, er det strengaste virkemiddelet i kulturminnevernet freding. Noen kulturminne er automatisk freda. Dette gjeld faste kulturminne frå før reformasjonen (1536) og ståande byggverk med opphav frå perioden 1536–1649.⁷⁰ I Forsand er det ei stor mengde automatisk freda fornminne, men ingen ståande bygg frå perioden før 1650.

Eit vedtak om freding av nyare kulturminne (frå etter 1650) skjer etter kulturminnelova og fører til at det er forbode å gjennomføre endringar av kulturminnet utan løyve frå

---

⁷⁰ Forvaltning. Kulturminneloven §§15 og 19. Saksbehandlingsregler og prosedyre for gjennomføring av fredningssak. Riksantikvarens informasjon om kulturminner 2004

kulturminnestyresmaktene. Initiativet kan springe ut av allmenne interesser, ønske frå eigar, eller ha utgangspunkt i kommunen eller fylkeskommunen. Dei fleste fredingssakene blir førebudde av fylkeskommunen, medan Riksantikvaren er delegert vedtaksmyndigheit. Eigaren, kommunen og andre skal bli hørt i arbeidet med ei fredingssak. Det er ingen freda bygg frå nyare tid i Forsand.

Større område kan vernast gjennom etablering av landskapsvernområde, naturreservat eller nasjonalparkar etter naturvernlova. Forsand kommune er kjent med slike vernearbeid gjennom verneplanen for Setesdal Vesthei Ryfylkeheiane landskapsvernområde. I denne er det også vist til kulturminne i området.

Planlegging, regulering og freding er legale virkemiddel som legg avgrensingar og restriksjonar på tiltak knytt til enkeltobjekt eller område. Det finst ei rekke andre virkemiddel som kan ha til formål å styrke kunnskapen og interessa for kulturminne eller støtte arbeidet med vern av kulturminna.

Andre virkemiddel i kulturminnevernet

Tilrettelegging, oppmuntring og formidling

Skilting, rydding og tilrettelegging, publikasjonar, utstillingar, arrangement og nettbaserte formidlingstiltak er døme på tiltak som kan bidra til å gjera kulturminna kjente, attraktive og tilgjengelege.

Rettleiingar, konsulenthjelp, premiering og tilskott er døme på tiltak som oppmuntrar til og støttar arbeidet med å ta vare på bygningar som har kulturhistorisk interesse. Fortidsminneforeningen i Rogaland delar kvart år ut ein vernepris for førebiletleg bevaring av bygningsarven.

Tilskottsordningar

Det finst nasjonale og regionale tilskottsordningar som kan vera ei støtte i arbeidet med å ta vare på verneverdige bygningar. I delar av landet der ein har lagt stor vekt på rettleiing og hjelp med skrivning av søknadar, har dette vore viktige kjelder til finansiering av bygningsvernet. Rogaland er ikkje mellom dei fylka som har greidd å hente ut den største delen av tilskotta frå t.d. Norsk kulturminnefond.

Dei største tilskotta til bygningsvernet kjem frå Norsk Kulturminnefond. Kulturminnefondet blei etablert i 2003 og har sidan delt ut fleire hundre millionar i støtte til eit stort tal tiltak. Fondet kallar tilskottsordninga eit lågterskeltilbod til private eigarar av verneverdige kulturminne. Også frivillige lag og organisasjonar, anten dei eig kulturminna sjølv eller forvaltar dei på vegner av andre, kan søke.

Kulturminnefondet støtter tiltak på alle typar faste kulturminne, t.d.: Buplassar, bygningar, båtar, hageanlegg og kulturlandskap.⁷¹

Kulturminnefondet har sjølv peika på at det er ei utfordring at ein etter måten liten del av midlane blir delt ut til tiltak på Vestlandet. Det kan skuldast at rettleiingstenesta her er dårleg, eller heilt fråverande, og at det blir skriva få søknadar. I fylkeskommunar og kommunar der dei har satsa på ei rettleiingsteneste oppnår dei årleg store tilskott frå Kulturminnefondet. Her, som i forhold til andre støtteordningar, vil det vera ein fordel at dei kulturminna det blir søkt om tilskott til er omfatta av eit vernetiltak.

Eigarar av kulturminne som er berettiga produksjonstilskott i landbruket kan søke om SMILmidlar. SMIL er ei offentleg tilskottsordning som blir forvalta lokalt av kommunane. SMILs kulturlandskapstiltak kan brukast til istandsetting og skjøtsel av jordbrukets kulturminne. I 2017 var det sett av 95 mill. kr. til bevaring av verneverdige bygningar. Dette er midlar som blir administrert av dei lokale landbrukskontora.⁷²

Norsk Kulturarv er ei stifting som har til formål å sikre kulturarven gjennom berekraftig bruk. Norsk Kulturarv har ei rekke aktivitetar, men tilbyr også støtte gjennom målretta aksjonar. «Ta et tak» er ein aksjon som rettar seg mot våningshus og driftsbygningar som har kulturhistorisk verdi. Det er ein fordel å legge med uttale frå antikvarisk styresmakt eller dokumentasjon på registrering i SEFRAK når ein søker. «Rydd et kulturminne» er ein aksjon som gir støtte til aktivitetar der barn o gunge blir engasjerte til å ta del i det lokale kulturminnevernet. Les meir om desse aksjonane på heimesida til Norsk Kulturarv.⁷³

Stiftelsen UNI er ein allmenntilgjengelig stiftelse som skal støtte tiltak som vernar menneske og fortidsminner. For søknadar om støtte til kulturminnevern krev stiftelsen dokumentasjon av verneverdien. Søknadar blir behandla fortløpande, som regel seks gonger i året. Sjå nærmare om krav til søknad heimesida til stiftelsen.⁷⁴

Fortidsminneforeningen har to støtteordningar, ein lokal og ein nasjonal. Den lokale er Antikvarisk vernefond Rogaland og Konrad Foldøys fond som blir forvalta av Fortidsminneforeningen avd. Rogaland. Målet med tilskott frå fonda er «å heve den antikvariske kvaliteten ved forvaltningen av tilskuddsobjektene». Det blir knytt klare vilkår til tilskotta, og Fortidsminneforeningen deltar også i mange tilfelle med antikvarisk konsulenthjelp på byggeplassen. Søknadar blir behandla 15. april og 15. oktober kvart år. For nærmare informasjon om utvegen til støtte frå fonda, kontakt Fortidsminneforeningen.⁷⁵ Nasjonalt forvaltar Fortidsminneforeningen relativt store midlar frå Sparebankstiftelsen DNB som blir kanalisert gjennom prosjektet Kulturminner for alle. Hovudmåla for prosjektet er å styrke og ivareta dei gamle handverka og sikre kulturminne som er allment tilgjengelege. Eigarar av kulturminne som står i fare for å gå tapt kan søke om midlar frå prosjektet. Tiltak som har fokus på kompetanseoverføring blir prioritert. Bygningar det blir søkt om støtte til må

---

⁷¹ Kulturminnefondet: <http://kulturminnefondet.no/>

⁷² Spesielle miljøtiltak i jordbruket – SMIL: <https://www.landbruksdirektoratet.no/no/miljo-ogokologisk/spesielle-miljotiltak/om-tilskudd-til-spesielle-miljotiltak-i-jordbruket#smil-i-2017>

⁷³ Norsk Kulturarv: <http://www.kulturarv.no/>

⁷⁴ Stiftelsen UNI: <http://www.stiftelsen-uni.no/>

⁷⁵ Fortidsminneforeningen Rogaland: ingeborg.f.solli@uis.no

dessutan vera tilgjengelege for ålmenta, og ha ein plan for vidare bruk. Les meir om prosjektet på heimesida til Fortidsminneforeningen.⁷⁶

Gjennom fylkeskommunen er det råd å søke om tilskott til freda bygg og anlegg. Men det er ikkje til så stor hjelp for Forsand, som førebels ikkje har noen freda bygg og anlegg frå nyare tid. Men så er det også ei ordning for tilskott til verneverdige bygg og anlegg som blir vurdert til å ha «særleg kultur- og/eller arkitekturhistorisk loka og regional verdi». Tilskottsordninga er meint å dekke noen av meirkostnadane ved vedlikehald og istandsetting etter antikvariske prinsipp. Fylkeskommunen prioriterer bygningar som er registrerte i klasse A eller B i SEFRAK, og bygningar som er regulerte til spesialområde eller omsynssone. Søknadsfristen er 1. november kvart år.⁸⁸

Eigarar av landbruksbygningar kan i tillegg søke om tilskott frå det som blir kalla Regionalt miljøprogram.

Det er mange støtteordningar for kulturminnevernet, men fortidslandsbyen Landa ser ut til å falle mellom alle stolar, og må basere seg på idealisme og frivillig arbeid. Her er drivarane Bernd Kühne og Jeanette Schlage, med besøk av dei frivillige hjelparane Stephan Beycher og Raphaela Bernard.

Strategiar og tiltak

Ettersom Forsand ikkje tidlegare har hatt noen kulturminneplan, og det kan sjå ut til at medvitnet om og engasjementet for kulturminnevern er nokså varierende, kan det vera ein nærliggande strategi å setta i verk tiltak som kan bidra til å styrke kunnskapen om og ønskja

⁷⁶ Fortidsminneforeningen, Kulturminner for alle: <https://www.fortidsminneforeningen.no/kulturminner-for-alle> ⁸⁸
Tilskottsordningar Rogaland fylkeskommune: <http://www.rogfk.no/Tilskudd-og-oekonomisk-stoette/Naturog-kulturvern2>

om å ta vare på kulturminna. Aktuelle tiltak er utgiving av publikasjonar, skilting, arrangement, utstillingar og nettbasterte informasjonstiltak.

Derneft kan det sjå ut til å vera eit allment behov for å styrke kompetansen i arbeidet med å ta vare på bygningar som kulturminne. Tiltak som kan styrke slik kompetanse bør derfor vera høgt prioritert. Aktuelle tiltak er tilbod om kurs, utarbeiding av rettleiingar, og eventuelt konsulenthjelp. Ein kan også vurdere utvegen til å etablere ein byggeskikkpris for å løfte fram gode døme på vern av kulturminne.

På eit par område ser det ut til å vera nødvendig å etablere betre samarbeidstiltak. Ein god strategi kan såleis vera å ta initiativ til ei betre organsiering av arbeidet med vern, formidling og verdiskaping. Det er mange aktørar som har interesser knytt opp mot kulturminnevernet. Gjennom betre kommunikasjon og større samhandlinga kunne ein håpe på større synergjar.

Endeleg er det eit par område der ein bør vurdere bruk av legale virkemiddel, i første rekke gjennom etablering av omsynssoner i arealdelen av kommuneplanen.

På lengre sikt vil det vera nødvendig å styrke kunnskapsgrunlaget gjennom ein systematisk revisjon av SEFRAK-registeret, og nyregistrering i tidsperiodar og i område som er mangelfullt registrerte.

Ut frå desse føresetnadane foreslår vi følgjande strategiar med tilordna tiltak:

1.0 Allmenne tiltak

1.1 Styrke medvitete om bygningsarven

Forsand kommune vil styrke medvitete om bygningsarven som grunnlag for kunnskap, opplevingar og verdiskaping.

1.1.1 Publikasjonar

Etter arbeidet med kulturminneplanen ligg det føre eit oversyn og eit bildemateriale som kan danne grunnlag for eit praktbok om kulturminne i Forsand. Det er rimeleg å tru at ei slik bok ville kunne styrke både stolheita over kulturminna, kunnskapen om dei, og ønskja om å ta vare på dei. Vi foreslår at det blir sett i gang produksjon av ei praktbok med grunnlag i materialet frå arbeidet med kulturminneplanen. Tiltaket vil ha kostnadar knytt til redigering, lay-out og produksjon.

Forsand kommune har frå før fleire mindre publikasjonar (hefte og brosjyrar) om utvalde kulturminne. Det kan vera aktuelt å bygge vidare på praksisen med å gi ut slike publikasjonar. Det kan vera ein fordel som dei får ei form som gjer dei atkjeennelege som publikasjonar i ein serie om kulturminne i Forsand.

1.1.2 Skilting

Skilting – retningsskilt og opplysningsskilt – vil vera eit enkelt og relativt rimeleg tiltak for å gjera publikum merksame på kulturminna, og hjelpe dei til å finne fram og forstå kva dei ser.

Skilting er aktuelt både for fornminne og kulturminne frå nyare tid. Fleire stader bør det ligge til rette for fornying av konseptet «kultursti».

Aktuelle skilt kan vera retningsvisande skilt, opplysningstavler ved kulturminnet, og skilt/plakettar plassert direkte på bygningar.

Det bør utarbeidast ein skiltplan i samarbeid med grunneigarar og faginstusjonar (Arkeologisk museum, Ryfylkemuseet, Fortidsminneforeininga avd. Ryfylke).

Ein skiltplan vil ha kostnader knytt til planlegging, produksjon og montering av skilt.

1.1.3 Skjøtsel

I nær tilknytning til ein skiltplan vil det i ein del tilfelle vera nødvendig å rydde både tilkomsten og sjølve kulturminnet for vegetasjon.

1.1.4 Utstillingar

Det har vore fleire utgreiingar om historiske utstillingar i Forsand. I 1998 blei det laga ei utgreiing om museumsbygg. Utvalet som laga utgreiinga peika på to alternative løysingar. Den eine var å bygge rom for utstillinga av gjenstandssamlinga til Forsand bygdemuseum i tilknytning til Fortidslandsbyen Landa. Den andre var eit meir omfattande alternativ der det skulle vera rom for både faste og temporære utstillingar.⁷⁷

Ti år etter blei det, i samarbeid mellom kulturkontoret og Ryfylkemuseet, stelt til ein museumsplan for Forsand. I denne planen blei det lista opp fleire tiltak knytt til fotosamlinga, Sisselhuset, Pilt-Ola, sjøhuset i Bergevik, folkemusikk, digitale forteljingar, utstilling om dei tre kunstnarane og eit dokumentasjons- og formidlingsprosjekt om steinindustrien. Mulege formidlingsarenaer var sjøhuset i Bergevik, kommunehuset, kulturhuset, Forsandheimen, Lysefjordsenteret, Sisselhuset, Bakken gard, Flørli og Preikesolen fjellstove.⁷⁸

Endeleg blei det i 2014 utarbeidd eit forprosjekt om formidling av krafthistoria i

---

⁷⁷ *Utgreiing om museumsbygg*, Forsand kommune, Rådmannen 1998

⁷⁸ *Museumsplan for Forsand*, Forsand kommune, Kulturkontoret/Ryfylkemuseet 2009

Lysefjorden. Dette var eit ambisiøst prosjekt som omfatta både Flørli og Lysebotn.⁷⁹

Ingen av desse utgreiingane er følgt opp slik som tenkt, men kulturkontoret har drive ei utstillingsverksemd i sjøhuset i Bergevik og i kommunehuset på Forsand. Ryfylkemuseet har stelt til ei enkel plakatutstilling på Preikestolen fjellstove.

Formålet med historiske utstillingar kan vera å fungere som appetittvekkjar, gi utfyllande informasjon, skape orden i og oversyn over historia eller gi ei tilleggsoppleving ved besøk på kulturminnet.

Utstillingar kan vera mindre punktutstillingar, jfr. utstillingane på kommunehuset, eller utstillingar som set staden inn i ein større samanheng, jfr. utstillinga på sjøhuset.

Utfordringa er mangelen på eigna lokale for attraktive utstillingar, men det bør ikkje vera til hinder for at ein arbeider vidare med planar for utstillingar i dei lokala som finst.

---

⁷⁹ Forprosjekt – *Krafthistoria i Lysefjorden*, Lysefjorden utvikling 2014

Kraftstasjonen i Flørli tilbyr areal og volum som ligg til rette for utstillingar både om kraftproduksjonen og det tradisjonelle livet i fjorden.

Sjøhuset i Bergevik har eit klima som krev robuste løysingar. I dag finst slike løysingar, og det er fullt muleg å produsere ei utstilling i sjøhuset som både er

opplysande og som kan vera ei oppleving å få med seg. Det kan vera gode grunnar til å bygge vidare på og utvikle det vernearbeidet ein har prøvd å få til i Bergevik.

Ein bør vurdere å produsere ei ny og robust utstilling i sjøhuset i Bergevik.

Så kunne det gitt meining å få til eit utstilling om forhistoria i Forsand i tilknytning til Fortidslandsbyen på Landa. Men dette bør gå inn i ein eventuell større plan for utvikling av Landa. Sjå meir om dette nedanfor.

Likeeins bør ein arbeide vidare for å få til ei utstilling om kraftkommunen Forsand i Flørli. Også dette kjem vi tilbake til nedanfor.

I tilknytning til Preikestolen har Lysefjorden utvikling lansert ambisiøse planar for eit informasjonssenter. Det har ikkje lukkast å finansiere eit slikt senter, men skulle dette bli ein realitet vil det vera naturleg å tilby informasjon om Forsand her.

Gode utstillingar krev engasjement av fagfolk både for innhaldsproduksjon og utforming. Om ein vel å prioritere arbeidet med utstillingar vil det vera fornuftig å gå vegen om eit forprosjekt som kan gi grunnlag for søknadar om prosjektfinsiering. Vi vil rå til at ein set arbeid med utstillingar om den generelle historia (Bergevik), førhistoria (Landa) og kraftproduksjonen (Flørli) inn i eit handlingsprogram.

1.1.5 Arrangement

Forsand kommune har tradisjon for arrangement og utflukter i tilknytning til kulturminne, gjerne i samarbeid med andre (Sogelaget, Turistforeninga, Fortidsminneforeningen). Vi ser også i andre bygder at turar, vandringar og andre arrangement trekker til seg eit interessert publikum. Dette er ein aktivitet som bør halde fram.

Det bør vera eit særleg grunnlag for å arrangere guida turar i dei enkelte bygdene der ein, etter avtale med grunneigarane, kan gå «gardimellom» og bli kjent med bygningar og landskap, og kanskje koma inn og få seg kaffe og ein smak av noe attåt der det måtte ligga til rette for det.

Målgruppa for slike tiltak vil gjerne vera eigne innbyggjarar eller folk frå dei nærmaste bygdene, og leiarane vil ofte vera kommunalt tilsette på overtid eller frivillige. Med aukande turisme og større etterspurnad etter innhaldsopplevingar,

ser vi og at det fleire stader oppstår grunnlag for kvalifisert guiding. Dette bør det etter kvart vera grunnlag for også i Forsand.

Da Fortidsminneforeningen, avd. Ryfylke, arrangerte tur til Håheller i juni 2018 meldet det seg mange interesserte deltakarar.

1.1.6 Nettbaserte formidlingstiltak

Internett er den viktigaste kjelda til kunnskap om attraksjonar og reisemål. Samtidig er dei nettbaserte tenestene i så rask utvikling at det er nødvendig å gjera gode prioriteringar for å få uttelling for eventuelle investeringar i nettet.

I dag er dei kulturbaserte reisemåla i Forsand svakt representerte på nettsidene. Det vil vera naturleg å sjå eit styrking av representasjonen på nettet i tilknytning til arbeidet med utvikling av nye attraksjonar, utstillingar og eventuelle tilbod om omvisingar.

1.2 Kvalitet

For å sikre god kvalitet på vernearbeidet vil Forsand kommune styrke kompetansen i alle ledd av byggeprosessen.

1.2.1 Kurs, seminar og foredrag

I alle ledd av bygningsvernet, hos Riksantikvaren, i musea og i Fortidsminneforeningen, er det dei siste åra blitt lagt stor vekt på auka kunnskap og styrka kompetanse. Dette er ei følgje av ei sannkjenning av at mye av den tradisjonelle handverkskompetansen har gått tapt gjennom industrialiseringa av byggeindustrien. Det blir drive eit systematisk arbeid for å hente fram, dokumentere og vidareføre tradisjonskunnskap om materialar, verktøy og arbeidsmetodar. Berre på denne måten er det muleg å drive eit truverdig arbeid med pleie, vedlikehald og restaurering av gamle bygningar.

Riksantikvaren, musea og Fortidsminneforeningen legg strengare krav til grunn

---

Eit truverdig bygningsvern må bygge på god kunnskap om materialar, verktøy og bygningsteknikk.

---

for sitt arbeid enn ein alminneleg huseigar treng å gjera, men i møte med eit tøffare klima ser vi at tradisjonshandverket kan vera svaret på dei utfordringane som møter oss i strevet med å ta vare på bygningar.

Dette er kunnskap som ikkje berre huseigaren som byggherre treng å ha, men også handverkaren, ekspeditøren hos byggvareforretninga og saksbehandlarane i kommunane og fylkeskommunane.

I Ryfylke har Ryfylkemuseet og Fortidsminneforeningen, avd. Ryfylke, invitert til fleire slike kurs, foredrag og møte dei siste åra. Det har vore samlingar både av teoretisk og praktisk art, og over stuttare og lengre tid.

Som ein del av eit arrangementsprogram, sjå ovanfor, vil vi rå til at det blir invitert til kurs, foredrag og seminar om ulike emne knytt til kulturminnevernet, gjerne i samarbeid med aktuelle institusjonar og foreningar.

1.2.2 Byggeskikkpris

Ei rekke kommunar har oppretta prisar for godt bygningsvern og for god byggeskikk. Gjennom tildeling av slike prisar løftar ein fram det gode dømet, og ein oppmuntrar til val av gode løysingar.

Arbeidet med prisutdelinga blir gjerne delegert til eit utval som har med eksterne fagfolk frå arkitektkontor og museum.

Prisen har gjerne form av diplom, plakett og ein mindre pengesum.

Forsand kommune bør vurdere oppretting av ein pris for godt bygningsvern.

1.2.3 Hjelp og rettleiing

Rettleiinga til huseigarar er gjennomgåande svak i mange kommunar, men noen har utarbeidd byggeskikkrettleiarar, t.d. Suldal kommune⁸⁰, andre har i avgrensa periodar tilbydd huseigarar praktisk hjelp med planlegging og søknad om tilskott, t.d. Sauda kommune.⁸¹

Ei rettleiingsteneste vil vera til stor hjelp for den enkelte, og vil vera eit godt tiltak for å kvalitetssikre forvaltinga av dei verneverdige bygningane i kommunen. Det vil og kunne tilføre bygningsvernet større ressursar gjennom utarbeiding av kvalifiserte søknadar. Vi vil foreslå at Forsand kommune vurderer etablering av ei rettleiingsteneste for eigarar av verneverdige bygningar.

1.3 Økonomisk støtte

Forsand kommune vil støtte huseigarar som vil legge gode, antikvariske prinsipp til grunn for arbeidet med vedlikehald, restaurering og rehabilitering av verneverdige bygningar.

1.3.1 Eksterne tilskott

Vi har ovanfor gjort greie for eksterne støtteordningar for vern av gamle hus. Det kan vera behov for hjelp og rettleiing for å få utarbeidd søknadar som fører til resultat i form av tilskott. Som ein del av ei rettleiingsteneste (sjå ovanfor) bør Forsand kommune legge til rette for at tiltakshavarar kan få hjelp til å fremje søknadar til eksterne tilskottsytarar.

1.3.2 Kommunale tilskott

Ein del kommunar set av midlar som støtte til kulturminnevernet i kommunen. Den enkelte utdelinga er ofte ikkje så stor, men det er ei oppmuntring, og kan vera ei hjelp til å ta meirkostnadar som kan følgje av å velja antikvarisk gode løysingar.

Forsand kommune bør vurdere å setta av midlar til støtte for kulturminnetiltak.

---

⁸⁰ *Bygg i Suldal – Rettleiar i byggeskikk*, Suldal kommune 2007: http://www.miljostatussuldal.no/f/p11/i117599e5-460b-40f2-9f92-96b61c6c7c69/hefte_byggeskikk_fcegk.pdf

⁸¹ Holmboe, Grete: *Åbøbyen før, under og etter verneplanen*, i Folk i Ryfylke, årbok for Ryfylkemuseet 2012

2.0 Tiltak for prioriterte kulturminne

Det går fram av omtalen ovanfor at noen kulturmiljø peikar seg ut som særleg viktige både for kunnskapar om det gamle Forsand, for opplevinga av bygdene og som grunnlag for verdiskaping. For desse gjeld alle dei tiltaka ein allment måtte finne det føremålstenleg å setta i verk, men det kan og vera nødvendig å vurdere andre tiltak i tillegg.

Vi vil foreslå at Bergevik, Espedalen og Lysefjorden med Flørli blir gjort til satsingsområde i kulturminnevernet i Forsand.

2.1 Bergevik

For Bergevik er det allereie utarbeidd ein reguleringsplan som skal verne delar av den gamle busetnaden. Det er behov for å styrke oppfølginga av denne.

Ei rekke av dei tiltaka som er nemnte ovanfor er aktuelle i Bergevik. Ei prioritert oppgåve bør vera å fornye utstillinga i sjøhuset.

2.2 Espedalen

Det er tre område i Espedalen som peikar seg ut: Helle (miljøet ved sjøen), Nedre Espedal (klyngetunet) og Øvre Espedal (klyngetunet). For å sikre desse bygningsmiljøa bør dei merkast som omsynssoner med tilhørande føresegner i kommuneplanen (PBL §11-8). Lova gir høve til å markere ulike omsyn, for å ivareta kulturminne er det sone c som er aktuell.

Mulege føresegner for desse områda kan vera følgjande:

Helle/Nedre Espedal/Øvre Espedal er angitt som omsynssone (c) med særleg omsyn til bevaring av kulturmiljø. Innanfor sona skal omsynet til bevaring av bygningar og kulturlandskap vera førande for arealbruk, bygge- og anleggstiltak. Eksisterande bygningar skal haldast ved like utan endringar i materialbruk, form, storleik og byggemåte.

Ved handsaming av byggesøknadar skal omsynet til kulturmiljøet vektleggast før det blir avgjort om tiltaket kan gjennomførast, og om lokalisering og utforming av tiltaket er tilfredsstillande. Bruk, tilkomst og tekniske løysingar skal underordne seg omsyna som ligg til grunn for soneformålet. Innanfor sona må ikkje kulturminne som steingardar, rydningsrøyser, steinsette bekkefar o.a. fjernast eller forfalle. Det må

ikkje gjerast planering, graving eller fylling som endrar landskapskarakteren eller i nemndande grad terrengprofilen.

Kulturlandskapet skal forvaltast slik at kulturminne og kulturmiljø, biologisk verdfulle miljø, jordbruksareal, tilgjenge og den visuelle opplevinga av landskapet blir oppretthalde som grunnlag for landbruk, kunnskap, oppleving, verdiskaping, rekreasjon og friluftsliv.

2.3 Lysefjorden

Eit løft for kulturminnevernet i Lysefjorden vil måtte føre til at ein tar alle tilgjengelege virkemiddel i bruk, og får til samarbeid mellom alle berørte partar. På Sunnmøre har ein lukkast med eit slik initiativ for å ta vare på kulturminne kring Storfjorden med fjordarmane Geirangerfjorde, Sunnylvsfjorden, Norddalsfjorden og Tafjorden. Sidan starten i 1975 har Storfjorden venner restaurert meir enn 130 bygg på fjordgardane langs fjorden.⁸²

I Lysefjorden er det allereie fleire interesser som bør vera potensielle samarbeidspartar. Særleg bør det vera interessant å utvikle samarbeidet med Stavanger turistforening om utvikling av ei historisk vandrerrute rundt Lysefjorden.

Også i Lysefjorden er det 3, eventuelt 4 område som bør vurderast som omsynssoner: Fjellgardane (Hengjane, Bratteli, Bakken), fjordgardane (Kallali, Kallastein, Håheller, eventuelt også Lyse/Aukland) og Flørli. Føresegner noe tilsvarende som for Espedalen så langt det passar.

2.3.1 Flørli

Ut over dei tiltaka som er omtala ovanfor, og behovet for å sikre Flørli gjennom avmerking som omsynssone, kan det sjå ut til å vera behov for ytterlegare grep for å sikre grunnlaget for framtidige opplevingar og verdiskaping i Flørli.

Den største utfordringa ser ut til vera knytt til forvaltninga av bygningsmassen. I dag er det fleire eigarar som ser ut til å legge ulike mål på forvaltninga av bygningane. For kraftstasjonen er tilstanden til dels kritisk dårleg.

Ein del nødvendig vedlikehald blir ivaretatt av driftsselskapet Flørli 4444, og det er hos driftsselskapet ein finn den beste antikvariske

---

⁸² Storfjordens venner: <https://www.storfjordensvenner.no/>

tilnærmingane til bygningsmassen, men drifta gir ikkje nødvendig grunnlag for nødvendig pleie, rehabilitering og restaurering av bygningane.

Det er behov for tydelegare føresegner for vern, pleie og vedlikehald av bygningsmassen i Flørli, og det er behov for ein skjøtselsplan for den delen av bygningsmassen som går inn i den kommersielle drifta i Flørli.

Det kan såleis sjå ut til å vera behov for ei fastare organisering av samarbeidet mellom dei ulike aktørane som har aktivitetar eller eigarskap i Flørli, og eit omforeint mål for kva ein vil med bygningsmassen.

Det er behov for betre samordning, ein omforeint forvaltingsplan og ei ny utstilling i Flørli.

Potensialet for formidling i kraftstasjonen er langt frå utnytta. Her står eit stort areal og eit stort volum tilgjengeleg for ei spektakulær formidling av kraftindustrien, men og av livet i Lysefjorden elles. Lysefjorden utvikling tok initiativ til ei utgreiing om formidling av krafthistoria. Manglande tilslutning til forprosjektet gjorde at ein ikkje kom vidare med saka, men det bør ikkje vera til hinder for eit nytt forsøk med eit meir avgrensa prosjekt.

3.0 Styrking av kunnskapsgrunnlaget

På sikt vil eit meir komplett kunnskapsgrunnlag vera nødvendig for å kunne utnytte dei ressursane som ligg i kulturminneforvaltinga. God dokumentasjon er ein kritisk suksessfaktor i eit vellukka kulturminnevern.

Vi har sett at SEFRAK-registreringane, som i Forsand i hovudsak blei gjennomfør på 1980-talet, lir av store manglar. Materialet er ikkje revidert sidan den første registreringa blei gjennomført, mange kulturminne har gått tapt eller er blitt endra, og vi ser at avslutninga av registreringa ved førre hundreårsskifte har etterlatt ein stor bygningsmasse som vi ikkje har nærmare kunnskap om.

I Sandnes er det gjennomført tilleggsregistreringa for perioden 1900 – 1945 for å kunne definere viktige kulturminne frå tida etter 1900, og der er oppretta ein

digital database over kommunens kulturminne. Det er eit mål å oppdatere databasen ved endringar i status og ved nyregistreringar.⁸³

Som grunnlag for ei kunnskapsbasert forvaltning av kulturminne bør Forsand kommune ha som ein strategi å etablere ein database med grunnlag i eksisterande materiale, og med ambisjon om å utvikle denne basen gjennom revisjonar og nyregistreringar. Det er særleg viktig å få gjennomført slike registreringar for område som ein ønskjer å gjera til satsingsområde i kulturminnevernet, t.d. Lysefjorden.

Eit godt kunnskapsgrunnlag er eit godt utgangspunkt både for forvaltning, forskning og formidling.

3.1 Administrative ressursar

Ei oppfølging av kulturminneplanen, med alle dei oppgåvene som følgjer med behovet for styrka dokumentasjon, planlegging, rettleiing og andre former for formidling krev både ei styrking av kompetansen og auka kapasitet. Sandnes kommune held seg med ein byantikvar. Det er rimeleg å tenkje seg at kontoret til byantikvaren også må få tillagt oppgåver knytt til kulturminnevernet i dei bygdene som frå 1. januar 1920 blir ein del av Nye Sandnes.

---

⁸³ *Vel bevart i Sandnes?, Kommunedelplan for kulturminner og kulturmiljøer i Sandnes 2005 – 2017*, Sandnes kommune 2006

DEL III - VEDLEGG

Bygningar registrert i SEFRAK

Bygningar i verneklasse A

Sefrak - id		Bygg	Stad	Eigar	Merknad
1129000	7060	Tørkehus	Nedre Espedal	Torleiv Eikeland	Gnr 49 bnr 8
1129000	1003	Våningshus	Oanes	Arnhild Erevik	Gnr 8 bnr 1
1129000	1009	Våningshus/løe: Sisselhuset	Levik	Lars Sigve Levik	Gnr 9 bnr 1
1129000	1031	Våningshus	Norland	Fridtjov T Norland	Gnr 3 bnr 1
1129000	1032	Forpaktarbustad	Norland	Fridtjov T Norland	Gnr 3 bnr 1
1129000	1033	Løe	Norland	Fridtjov T Norland	Gnr 3 bnr 1
1129000	1036	Naust	Norland	Fridtjov T Norland	Gnr 3 bnr 1
1129000	1046	Naust	Meling/ Brekkegarden	Olav Lerang (Ragnhild Brekke)	Gnr 5, seinare bnr 6
1129000	1047	Naust	Meling	J Meling/ B/L Idsøe	Gnr 4 bnr
1129000	2007	Våningshus	Håheller	Njål Egeland	Gnr 20 bnr 1
1129000	2008	Løe	Håheller	Njål Egeland	Gnr 20 bnr 1
1129000	2010	Løe m/ fjøs	Bakken gard	Forsand komm.	Gnr 13 bnr 1
1129000	2021	Våningshus	Myrå, Bakken gard	Forsand komm.	Gnr 13 bnr 1
1129000	3009	Våningshus	Auklend	Tora Auklend	Gnr 24 bnr 3
1129000	4001	Våningshus	Bergholmen	Sverre Bratteli	Gnr 38 bnr 1
1129000	5006	Sjøhus/naust	Bergevik	Audny Klimpen, Forsand kommune 40	Gnr 37 bnr 5

				års leigeavtale frå 1995	
1129000	6008	Løe	Mæle	Ola Mæle	Gnr 54 bnr 1,2
1129000	4016	vånignshus	Kallali		Gnr 26 bnr 2

Bygningar i verneklasse B

B-objekt	Stad	Merknad
1004,1005 Eldhus/smie og låve	Oanes	Gnr 8 bnr 1
1006 Naust	Oanes	Gnr 8 bnr 1
1011 Våninghus	Oanes	Gnr 8 bnr 2
1012 Våningshus	«Gamletunet» Erevik	Gnr 7 bnr 5
1015 Driftsbygning	Erevik	Gnr 7 bnr 4
1017 Våningshus	Ytre Skeivik	Gnr 6 bnr 2
1021 Eldhus	Meling	Gnr 4 bnr 18
1022, 1023 Våningshus, eldhus	Solbakken Meling	Gnr 4 bnr
1025 Våningshus	Meling	Gnr 4 bnr 3
1030 Våningshus	Meling	Gnr 4 bnr 1
1034, 1035 Eldhus, vedhus/utedo	Norland	Gnr 3 bnr 1
1038,1039 Våningshus, eldhus	Høllesliheia	Gnr 10 bnr 1
1051 Jaktbu	Brekkestølen	Gnr 4 bnr 1
2004 Våningshus	Kåsen	Gnr 18 bnr 1
2005 Våningshus	Hetleskog	Gnr 14 bnr 1
2006 Våningshus	Kallastein	Gnr 19 bnr 1
2009,2011, 2012, 2013,2014 Våningshus, hønshus,verkstad, sauefjøs,maskinhus for taubane	Bakken gard (Songesandsbakken)	Gnr 13 bnr 1
2015 Våningshus	Hengjane	Gnr 11 bnr 3
2029 Løe	Sunnmork	Gnr 15 bnr
3003 Våningshus	Lyse	Gnr 23 bnr 12

3005 Våningshus	Lyse	Gnr 23 bnr 13
3006 Våningshus	Lyse	Gnr 23 bnr 1
3008 Løe	Auklend	
4006 Driftsbygning	Eiane	Gnr 29 bnr 4
4007 Geit/sauhus	Eiane	Gnr 24 bnr 4
4009,4010 Eldhus, driftsbygning	Holte, Fossmark	Gnr 29 bnr 5
4011 Våningshus	Fossmark	Gnr 28 bnr 1
4013,4014 Våningshus, driftsbygning 4023,4025 vedbu/utedo, Eldhus	Fossmark	Gnr 28 bnr 2
4015 Driftsbygning	Kallali	Gnr 26 bnr 1
5003,5004 Våningshus, låve/fjøs	Underberge	Gnr 37 bnr 5
5005 Folgehus	Underberge – oppi bakken	Gnr 37 bnr 5
5012 Våningshus	Sørheim	Gnr 41 bnr 12
5014 Våningshus	Fossanhagen (Annahuset)	Gnr 41 bnr 12
5016 Våningshus	Fossanhagen (Karstenhuset)	Gnr 41 bnr 13
5018 Sjøhus	Solvig - sagbruk i Gøysavik	Gnr 40 bnr 4, 8
5019 Lagringshus/naust	Bergevik	Gnr 37 bnr 2
5021 Naust	Bergevik	Gnr 37 bnr 2
5022 Naust	Bergevik	Gnr 37 bnr 1
5023 Naust	Bergevik, gamle skomakarverkstaden	Gnr 37 bnr 1
5024 Naust	Bergevik	Gnr 37 bnr 2
5028 Løe	Berge	Gnr 40 bnr 1
5030 Løe (grindkonstruksjon)	Gjøysa	Gnr 40 bnr 1
5032 Våningshus	Fossan (Postahuset)	Gnr 41 bnr 3

5033 Våningshus (Hagen)	Berge	Gnr 37 bnr 8
5036 Kvern	Rittedal	Gnr 35 bnr 2
5038 Naust		Gnr 37 bnr 6
5044 Bustadhus	Haukali	Gnr 33 bnr 1
6003 Våningshus	Helle	Gnr 44 bnr 3
6005 Hytte (Solheim)	Helle	Gnr 44 bnr 10
6006 Våningshus	Mæle	Gnr 54 bnr 4, 5
6009,6013 Fjøs/løe, naust	Mæle	Gnr 54 bnr 1, 2
6014 Naust	Mæle	Gnr 54 bnr 13
6015,6016,6017 Naust	Dalbuvisa, Helle	Gnr 44 bnr 1, 3
6018 Våningshus (gamlehuset)	Øvre Rosssavik	Gnr 43 bnr 5
6019,6020,6021 Naust	Kroppevik	Gnr 42 bnr 1, 11, Gnr 43 bnr 4
6022,6023.6032 Våningshus, Våningshus, Vedbu/skut	Nedre Rosssavik	Gnr 42 bnr 1, 14
6028 Løe	Drivflåt	Gnr 52 bnr 1
6034 Våningshus	Rossalia, Rosssavik	Gnr 43 bnr 6
6039 Bakstehus (Strandheim)	Helle	Gnr 44 bnr 18
7005 Våningshus	Øvre Espedal	Gnr 48 bnr 2
7006 Våningshus	Øvre Espedal	Gnr 48 bnr 12
7007 Løe (Longløa)	Øvre Espedal	Gnr 48 bnr 12
7013 Naust (ligg nedføre Unni)	Øvre Espedal	Gnr 48 bnr 9
7020 Våningshus Kjærholen	Nedre Espedal	Gnr 49 bnr 9
7021 løe Kjærholen	Nedre Espedal	Gnr 49 bnr 4
7022 Våninghus	Nedre Espedal	
7023 Våningshus	Nedre Espedal	Gnr 49 bnr 6
7025,7027 Våningshus x 2	Nedre Espedal	Gnr 49 bnr 1, 8
7029 Våningshus	Nedre Espedal	Gnr 49 bnr 9
7034 Våningshus	Nedre Espedal	Gnr 49 bnr 3

7041 Seterbu - stølshus	Øvre Espedalsstølen	Gnr 48 bnr 5
7042 Hytte	Øvre Espedalsstølen	Gnr 48 bnr 10
7043 Seterbu		Gnr 48 bnr 4
7046 Sterbu	Øvre Espedalsstølen	Gnr 48 bnr 8
7047 Sterbu	Øvre Espedalsstølen	Gnr 48 bnr 9
7048 Seterbu	Øvre Espedalsstølen	Gnr 48 bnr 10
7049 Seterbu	Øvre Espedalsstølen	Gnr 48 bnr 11
7050 Seterløe	Øvre Espedalstølen	Gnr 48 bnr 2
7057 Skut	Hestavoll	Gnr 48 bnr 11 3c, 4b
7059, 7061 Kjerrehus, løe	Nedre Espedal	Gnr 49 bnr 8

Informantar

Espedal, Laila

Espedal, Per Torbjørn

Fredheim, Sven Ketil

Hagen, Per

Haukelid, Janna

Helmikstøl, Jan Gunnar

Hessel, Haker

Håland, Steinar

Kühne, Bernd

Leiros, Gerd Lyse

Levik, Tanke

Levik, Torunn

Lyse, Aud Eli

Lyse, Kjell Jostein

Løland, Årstein

Meling, Eva Landre

Mikkelson, Tore Hans

Notvig, Arve

Sandvoll, Hans Olav

Schlage, Jeanette

Seldal, Egil

Stein, Jon Ingve

Thomsen, Hanne

Thorsen, Fritjov

Thu, Marta Haukeli

Aadnøy, Ole

Litteratur og kjelder

- Bakke, Elsebeth, Bøgle, Kari, Høie, Astrid, Spets, Torunn og Øftshus, Hilda: *Kålabygda Forsand*, Institutt for landskapsarkitektur, Norges Landbrukshøgskole 1990
- Bakken, Johannes: *Lysefjorden – Eit steg attende mot den tida som var*, i årsskrift for Rogaland historielag 1944
- Bang-Andersen, Sveinung: *Forsand – natur og kulturforhold ved istidens slutt*, i Frå haug ok heidni nr. 3/2001, Arkeologisk museum i Stavanger 2001
- Berge, Kristian: *Sjøhuset i Bergevik*, Forsand 1996
- Bergo, Kari, Delbeck, Anne, Garnes, Noer, Karen Anne, Ingebjørg, Røste, Sissel og Tollefsen, Ine: *Songesandsbakken*, Institutt for landskapsarkitektur, Norges Landbrukshøgskole 1990
- Bergsgard, Unnleiv m.fl.: *Fylkesplan for kulturminner*, del 1 og 2, Fylkeskulturstyret i Rogaland 1989
- Bergsåker, Jon: *Båten og bygda*, Høgsfjord Rutelag 1977
- Botten, Arthur, Grini, Paal, Israelsen, Tone, Sandland, Ivar og Sønstebø, Gaute: *Utmarksdrift i Røssdalen*, utstilling, Institutt for landskapsarkitektur, Norges Landbrukshøgskole u.å.
- Brandal, Trygve: *Fjordafolk – Kultursøge for Forsand 1800 – 2000*, bind 1 og 2, Forsand kommune 2002
- Christophersen, Bernt: *Lysefjorden*, i årbok for Stavanger turistforening 1983
- Dahl, Barbro, Husvegg Jon R., Soltvedt, Eli-Christine og Åhrberg, Eva Schaller: *Arkeologisk og botanisk undersøkelse av hus i Bergevik*, Oppdragsrapport 2017/14, Universitetet i Stavanger/Arkeologisk museum 1017
- Dahl, Barbro, Husvegg, Jon R., Soltvedt, Eli-Christine og Åhrberg, Eva Schaller: *Arkeologisk og botanisk undersøkelse av hus i Bergevik*, oppdragsrapport 2017/14, Universitetet i Stavanger/Arkeologisk museum 2017
- Eikil, Ragnvald Mauritzen: *Den nedlagte fjellgarden, Historie-streif, tradisjon og tidsaktuell tendens*, i årbok for Stavanger turistforening 1960
- Ekeland, Jon Terje, Espedal, Kjetil, Hansen, Bernt, Hognestad, Torunn og Ottestad, Kari: *Espedalen*, Institutt for landskapsarkitektur, Norges Landbrukshøgskole 1990
- Engen, Sigleif: *Forsandboka - Gards- og ættesøge*, bind 1 (del 1 og 2), 2 og 3, Forsand kommune 1981 – 1989
- Eriksen, Arild og Skajaa Joakim (red.): *Levende lokaler – En kunnskapsrapport om hvordan bruk av tomme lokaler kan skape liv i sentrum*, Norsk Design- og Arkitektursenter 2016
- Erlandsen, Arne H., Hartmann, Ragnar, Jenssen, Thorleif, Stav, Ivar E. og Thue, Lars: *Kulturminner i norsk kraftproduksjon*, Norges vassdrags- og energidirektorat 2006
- Espedal, Kjell: *Dei som drog – Utvandringa frå Høgsfjord/Lysefjordområdet*, Forsandserien nr. 11, Forsand kommune 2000

- Espedal, Kjell: *Forsand i historisk tid – Fortidslandsbyen Landa*, Forsandserien nr. 14, Forsand kommune 2005
- Espedal, Kjell: *Frå fjorden til Fossjuvet*, Forsandserien nr. 2, Forsand skulekontor 1993
- Espedal, Kjell: *Kremmaren frå Lysefjorden – Ole Olson Sangesand – Pilt-Ola*, Forsandserien nr. 7, Forsand skulekontor 1995
- Espedal, Kjell: *Kunstnarliv rundt fjorden – Glimt frå tre kunstnarar sitt liv*, Forsandserien nr. 13, Forsand kommune 2003
- Espedal, Kjell: *Kyrkjegang og krambuhandel – Bryggje, bakeri og butikk i Bergevik*, Forsandserien nr. 9, Forsand kommune 1997
- Espedal, Kjell: *Landa – Den skjulte landsby*, Forsandserien nr. 1, Forsand skulekontor 1993
- Espedal, Kjell: *På sporet etter istida – Esmarkmorenen*, Forsandserien nr. 3, Forsand skulekontor 1994
- Espedal, Kjell: *Songar, rim og regler frå Forsand*, Forsandserien nr. 10, Forsand kommune 1998
- Espedal, Kjell: *Til støls*, Forsandserien nr. 5, Forsand skulekontor 1994
- Espedal, Kjell: *Tolv manns styrkje og tim manns ved – Bjødnasoger frå Forsand*, Forsandserien nr. 8, Forsand kommune 1996
- Fiskaa, H. M., og Mykland, H. Falck: *Norges bebyggelse, sørlige seksjon, herredsbindet for Rogaland, midtre del*, Oslo 1958
- Forsand sogelag: *Linjespenn i tid og rom – Anleggsarbeid i Flørli og Lyse*, 2012
- Furre, Birger: *En bygdeoriginal frå Nedre Espedal i Høgsfjord*, i Årbok for Jæren og Dalane 1956
- Gangenes, Anne Kristin, Løkken, Laila og Adenstedt, Edith: *Utviklingen av Forsand sentrum*, Intitutt for landsskapsarkitektur, Norges Landbrukshøgskole 1990
- Grønsberg, Bjarne Sigve: *Landskapsplanlegging av grustak i Forsand*, Institutt for landskapsarkitektur, Norges Landbrukshøgskole 1991
- Hansen, Halvdan Magnus og Bjørkedal, Dag: *Leiv Mæle- treskjerar og spelemann*, i Folk i Ryfylke, årbok for Ryfylkemuseet 2002
- Hansen, Halvdan Magnus: *Bakken i Lysefjorden – Historia om folket på ein fjellgard*, Oslo 2000
- Holmboe, Grete: *Taktekking*, rapport nr. 5 i Prosjekt bygningsvern i Ryfylke, Ryfylkemuseet 1999
- Holmboe, Grete: *Åbøbyen før, under og etter verneplanen*, i Folk i Ryfylke, årbok for Ryfylkemuseet 2012
- Holmboe, Grete: *Europeiske motar i bygningssamlinga til Ryfylkemuseet*, Folk i Ryfylke, årboka til Ryfylkemuseet, 2018

Høibo, Roy: *Vegen til byen – Om strevet med å knyte Ryfylke til Nord-Jæren*, i Folk i Ryfylke, årbok for Ryfylkemuseet 2003

Høibo, Roy: *Varmare, våtare, villar – Rapport om museas møte med klimautfordringane*, Byggnettverket og Håndverksnett 2017

Høibo, Roy og Tjeltveit, Njål: *Kulturhistorisk vegbok Ryfylkevegen*, Ryfylkemuseet/Ryfylkerådet 1992

Høibo, Siri Holmboe (prosjektleder): *Levende lokaler – En veileder for aktivisering av tomme lokaler*, Design og Arkitektur Norge 2018

Isdal, Hanne M., Lomeland, Linda, Skrøvset, Åse og Sondbø, Sølve: *Songesand*, Institutt for landskapsarkitektur, Norges Landbrukshøgskole 1990

Lillehammer, Arnvid: *Sagskurd og trelast i Ryfylke først på 1600-talet*, i Frå bygd og by i Rogaland, årbok for Rogaland Folkemuseum, 1977

Løken, Trond (red.): *Bronsealder i Norden – Regioner og interaksjon*, AmS-Varia 33, Arkeologisk museum i Stavanger 1998

Løken, Trond: *Forsands forhistorie*, i Frå haug ok heidni nr. 3/2001, Arkeologisk museum i Stavanger 2001

Løken, Trond: *Høvdingens gildehall på Landa – Fortidslandsbyen på Landa*, i Frå haug ok heidning nr. 2/1997, Arkeologisk museum i Stavanger 1997

Løken, Trond: *Landa – Fortidslandsbyen på Forsand*, i Frå haug ok heidni nr. 1/1995, Arkeologisk museum i Stavanger 1995

Mikkelsen, G. M.: *Soger og minne frå Espedal og Høgsfjord*, i Frå bygd og by i Rogaland, årbok for Rogaland Folkemuseum, 1959

Mikkelsen, Gudtorm: *Frå Øvre Espedal i Fossand*, i Frå by og bygd i Rogaland, årbok for Rogaland Folkemuseum, 1965

Moe, Jon: *Fjellgarden – Liv og arbeid året rundt*, i årbok for Stavanger Turistforening 1955

Moe, Jon: *Pilt-Ola*, Oslo 1972

Molaug, Svein: *Tidt eg minnest ein gamal gard*, i Stavanger Museums årshäfte 1940-41

Nerheim, Gunnar og Gjerde, Kristin Øye: *Energiske linjer – Stavanger Energi gjennom 100 år*, Stavanger 1998

Nerheim, Gunnar, Ramskjær, Liv og Gjerde, Kristin Øye: *Ingen skal fryse med kraft ifra Lyse – Historien om Lyse Kraft 1947 – 1997*, Lyse Kraft 1997

Olsen, Svein Magne: *Bruer og brubygging i Rogaland*, Stavanger 1988

Om Frafjordheiene i årbok for Stavanger Turistforening 1987

Pedersen, Guri, Ringnes, Stine, Svinø, Kari T., Vasseljen, Sigrid og Viken, Ann Kristin: *Bratteli*, Institutt for landskapsarkitektur, Norges Landbrukshøgskole 1990

- Riibe, Sissel og Weyergang-Nielsen, Henning: *Kraftoverføringens kulturminner*, Norges vassdrags og energidirektorat 2010
- Rossavik, Tormod: *Forsand i 150 år*, Forsand kommune 1988
- Røyrane, Eva og Apneseth, Oddleiv: *Klyngetunet – Den norske landsbyen*, forlaget Skald 2018
- Sundt, Eilert: *Om bygnings-skikken på landet i Norge*, Verker i utval, Oslo 1976
- Thomsen, Hanne: *Heiene mellom Gjesdal og Forsand*, Forsand kommuen og Gjesdal kommune u.å.
- Thorsen, Tora-Liv m.fl.: *Forsand skule 100 år*, Forsandserien nr. 4, Forsand skulekontor 1994
- Thorsen, Tora-Liv: *Martin Helle – ein akantus blant løvetann*, i Folk i Ryfylke, årbok for Ryfylkemueet 1996
- Thorstensen, Cathrine (prosjektlear): *Vegvalg – Nasjonal verneplan – Veger – Bruer – Vegrelaterte kulturminner*, Statens vegvesen 2002
- Tjelta, Ivar: *Forsand & Høle – fjordene, bygdene og folket*, Stavanger 2017
- Tjelta, Ivar: *Gamle Forsand & Høle – En reise i bilder*, bind I og II, Stavanger 2018
- Tjeltveit, Herbjørn (red.): *Det første kraftverket i Lysebotn*, Lyse AS 2015
- Tjeltveit, Herbjørn (red.): *Det første kraftverket i Lysebotn*, Lyse Kraft 2015
- Tjeltveit, Njål: *Bygda sitt hjarta – Båtstoppestader i Ryfylke*, Ryfylkemuseet 1993
- Tjeltveit, Njål: *Ferje-Rogaland*, Statens vegvesen 1996
- Tjeltveit, Njål: *Fjordvegen – Rutetrafikken på Ryfylkefjordane*, Stavanger 1997
- Tjeltveit, Njål: *Kaiane våre – Rutekaitutvikling i Rogaland*, Statens vegvesen 2000
- Tjeltveit, Njål: *Ryfylkevegen*, Stavanger 1990

Kart

Det bør utarbeidast kart for dei område som vi vil foreslå som omsynssoner.

Fjerdingsskifte

Under kap Fjerdingskifte i fjorden blir det utarbeida kart med oversikt over dei femten fjerdingsskifta for roturen mellom Lysebotn og FossanØyren.

Forsand kommune

2018